Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ СӨЗҮ АЖЫЛ-ХЕРЕК-БИЛЕ КАРЫШПААН

Берген белекке кым-даа өөрүүр

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 146 (15366) ◆ 1994 чылдың сентябрь 15, четверг ◆ Ат салган шагы 23.00 ✦ Садар өртээ 150 рубль.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

МАЛЫН МАЛДААН

«Ээрбек» совхозта хоочун, аныяк-даа малчыннар хөй. Оттук-Даш баарында кезек ортулуктардан малчыннар чылдың-на сиген кезип ап турар. Ол ынчаар кыштаглар оон ындыг-ла ырак эвес, белеткеп алган сигенин малчыннар аъттыг, шанактыг сөөртүп алыр аргалыг.

Орук аайы-биле бир ортулукта малчыннар Биче-оол Чамзын, Кара-оол Сундуй-оол оларның өг-бүлелериниң оолдары-биле кады сиген кезип турган черинге таварышкан мен. Ажыл кидин тулук. Шак мынчаар демнежип алгаш ажыл кылырга, үүле-херек бүдүнгүр боор-дур деп, малчыннар чугаалаар чорду Демниглe ажыл черле бүдүнгүр болгай.

Чазын Суглуг-Хемче чайлаглап көжүптерле кыштагның үүрмек септелгезин малчыннар боттары кылып алыр болганнар. Кыштаглаашкынга эки белеткенип албас болза, кыжын бергележип болур деп чүвени олар кончуг эки билирлер. Ынчангаш чай чаъс-бораңныг турзажок, четчир сиген кезип алыр дээш аяс хүннерни ажыглап, кызымак ажылдааннар. Кыштаан база шынарлыг белеткеп алырынга бүзүрээр мен.

Совхоз өре-ширелиг болгаш малчыннарның акша-шалыңын чогуур үезинде үндүрүп берип шыдавайн турар. Ындыг байдал амыдыралдыг кижилерге берге болбайн канчаар, ынчалзажок малчын өг-бүлелер совхозунуң малын малдап, ажылдап турарлар.

Сарыг-оол УДУМБАРА.
Бии-Хем кожуун.

КАМНАВАСТААН-ДЫР БИС

«Шын» солуннуң Улуг-Хем кожуунда корреспондентизи Кежик-оол Чөревенин «Хайыраан малывысты, дүгүвүстү...» деп эге-биле солунга бижээн чүүлүн номчааш, оон көдүрүп турар айтырыын кончуг чүүлдүг-дүр деп көрдүм.

Кежик-оол Чөревенин «Тывада мал ажыл-агыйлыг хуу кижилер, араттар, коллективтер, совхозтар шуут ядараан» деп бижип турары кончуг шын. Херек кырында ындыг чүвени дорт ынчаар чугаалаар-ла болгай харын. Ындыг байдалга хамаарыштыр сан-көргүзүглер дорт адап чыткан автор-даа, удуртукчу дарга кижи-даа дыңнаа, номчувадым-даа. Өре — кымны-даа кыңчыктырбас, канбиле дөмей аспак-тыр, ылангыя совхозтар ышкаш улуг хемчээлдиг өрелиг болза, оон адырлып алыры дыка берге. Кризис база айыылдыг аспак-тыр. Өре кырынга өре кылып турарга канчап черле өөделээр боор, ажыы-биле чугаалаарга, совхозтар дыка-ла хөй чээли ап турар. Ол хирезинде хензиг-даа сегивес боорга, дыка-ла харааданчыг-дыр.

Мен боду хуумда чоннуң малын камгалаар дээр кижилерниң талазында мен. Ынчангаш Чөревенин көдүрген айтырыын шын деп санаан мен. Мал-маганга тоомча чогувус илден-дир. Көрүнер даан, байыр-наадым, оюн-тоглаа болган черлерге, хүреш болган черге кандыглыр, шаңналынга мал-маган бээр апарган. Шаңнал кылдыр барган ол хамык мал өзүп көвүдээр бе, ынчаш? Мен хуумда «Чок» деп билип турар мен.

Колхоз, совхоз малы дээрге чоннуң күрүнениң өнчүзү-дүр. Колхозтуң сиген, тараага ажылдаан улузу төрүвес боданы эътке үндүрер дээн болза, хуралга чөпшээредип алыр турган. Ам чүвениң хевирин бодаарга, ажыл-агыйлар сандараарга, малдың оглулуг ээзи чок болган хире, кара туразында төтчеглеп турар магалыг апарган үе-дир, ынчангаш мал бажы кызырлып турар болбайн канчаар. Малга хайыра чок болган-дыр бис. Ону черле соксадыр болза эки. Мал бажы өзүп көвүлээрге, күш кирер болгай бис.

Бо чайын четчир сиген белеткеп алдынмаанындан арай сестип турар мен. Кыш шириин болур болза, берге байдалга таваржып болур. Чазын мал маган хорап болур хире. Ындыг бодалга алыспайн, кыштаглаашкынга баш удур хынамчалыг белеткенири чугула.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.

АРГАЗЫ БАР

Кара-булуңчулар бо чылын 1400 тонна сенаж салыр тургаш, август 24-те ону 1700 тонна кылдыр ажыр күүсеткеннер. Ам олар силос салырынче кирипкеннер. Силос планы 700 тонна болза, бо хүннерде ооң чартыын кылып алганнар. 280 га черде рапс, арбай холумактыг тарааның дүжүдү эки.

Сенажта 4 «КПИ» деп комбайнның ийизи ажылдап турар. Чоокта чаа «Чал-Кежиг» совхозтан база бир «КПИ»-ни эккеп алган. Трактористер Валентин Оюн, Алексей Монгуш эки ажылдап турарлар.

Сенаж, силос сөөртүлгезинде Кызылдан үш «КамАЗ» чолаачылары эки ажылдап турар.

Кара-булуңчулар агаар-бойдустуң берге байдалынга, чаъс-чайыкка сылдап орбайн, сиген кезилдезин база-ла шуударды берген. Сигенниң планы 1000 тонна, ам ону 600 тонна ажыр кыла бергеннер. Сиген кезикчилери Иван Комбу-Жап, Сергей Щербаков, Анатолий Коваленко, сигенни бөлдүрер кижилер — Тас-оол Оюн, Юрий Сандый-оол прессткечилер Роман Севек пит, Балчир Саая, сараа-салыкчызы Кан-оол Монгуш оларның ажылын мактавас аргажок. Кара-булуңчулар ам бо хүннерде Доора-Хадыңның суггаттыг сиген шөлүнче кирипкеннер. Олар бо чылын сиген кезилдезиниң планын ажыр күүседип аптарының аргазы бар деп санап турарлар.

Савый-оол ООРЖАК.

ТЫВАНЫҢ БОДУНУҢ САМОЛЁДУ

ЧУРУКТАР ДА: Президент Борис Николаевич Ельцинниң Тывага берген Як-42Д самолётту хүлээп алырының ёзулалынга киришкен Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей, Президент Ш. Д. Ооржак, оралакчы-президент А. А. Мельников (үстүнде); Тывага бир дугаар келген чаа Як-42Д деп самолёттуң ниити хевири.

В. КРИВДИКТИҢ тырттырган чуруктары.

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н Ельцин Тывага албанның аян-чоруун кылып чорааш, бистиң республиканың экономиказының болгаш культуразының хөгжүлдези-биле чоок танышкан.

Тываның экономиказын сайзырадырынга Чазактың талазындан улуг дуза көргүзери эргежок чугула болуп турарын ол айыткаш, аңаа боду хуузунда сагышты салып, деткимчени бээрин аазаан. Президентиниң сөглээн сөзү ажыл-херек-биле карышпайн турар. Борис Николаевич Тывага белек кылдыр Як-42Д деп чаа самолётту берген. Күчүлүг агаар корабли Кызылдың аэропортунда ужуп чедип келген.

Тывага берген самолётту хүлээп алырының ёзулалы сентябрь 12-де найысылалдың аэропортунга, чаа самолеттуң чанынга болган. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К А. Бичелдей, ТР-ниң оралакчы-президентизи А. А. Мельников болгаш республиканың яамыларының, ведомстволарының удуртукчулары, «Тываның авиабүдүрүлгези» акционер ниитилелдиң ажылдакчылары, журналистер орта киришкен.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак аңаа чүве чугаалаан. Москваже болгаш чурттуң хоорайларынче, даштыкы чурттарже ужар күчүлүг, ховар дээн чаа самолетту алганывыс дээш чылганнарга байырны ол чедирген. Амгы үеде бо күчүлүг агаар кораблинге ажылдаар ужудукчуларны белеткеп турар. Бо самолет дээрге Борис Николаевичиниң Тывага белээ болур. Бо улуг ужур-дузалыг белекти үнелеп демдеглээрибиле самолетка бижип кагбаза-даа, тускай дептерге «Б. Н. Ельциннин Тывага берген белээ» деп бижиирин ол чугула деп санаан. Оон аңгыда республикада 36 чаа УАЗ машиналарны эккелген, оларның 25-ин тус чер чагыргаларынга байырлыг байдалга тыпсып бээр деп турарын дыңнаткан. Самолёттуң дугайында чугаалап бээрин Президент дилээн.

«Тываның авиабүдүрүлгези» акционер ниитилелдиң директору А. В. Марцеха самолеттуң дугайында тайылбырны берген. Агаар кораблинге 120 кижи олурарын, шакта 650 километр ужуп эртерин, хонмайн 4 муң ажыг километр хемчээлге ужуп болурун, хары угда 18,5 тонна кывар-чаар материалды аңаа кудуп алырын ол дыңнаткан. Амгы ужуп турар самолеттардан ол элээн онзалаңып, ылгалып турар дериглерни ында кылган. Ырак черлерже ужарынга эптиг болуру-биле чагыг ёзугаар кухняны кылган, ол өске самолёттарда чок. Оон аңгыда, сандайлары дыка эптиг. ТУ-154-түң сандайлары дег кылдыр дерээн, пассажирлерниң олурар черлеринде чүък шыгжаар хаап алыр полкалары база бар. Бо самолетка ажылдаар кадрларны белеткээр, өөредир айтырыгларны шиитпирлеп турар. Элээн каш чыл ажыглап келгенивис ЯК-40 деп самолеттардан бо агаар корабли бүгү талазы-биле ылгалдыг, эки кылган болгаш бедик культуралыг, даштыкы чурттарже ужарынга таарыштыр кылган деп, ол тайылбырлаан.

Республиканың удуртукчулары чаа самолёттуң иштинче кирип, ону канчаар кылганын, дериг-херекселдерин көрген. Оларның дугайында тайылбырны А. В. Марцеха кылган.

Самолеттуң иштин көрген соонда Ш. Д. Ооржак сөс алгаш, чаа агаар кораблиниң пассажирлерге таарымчалыг, эки кылдынганын бедии-биле үнелээн. 120 кижи олурар самолет хөй эвес чурттакчылыг бистиң республикага эптиин айыткан. Келир чылдың эгезинде база бир Як-42-ни алыр, ынчангаш республиканың улуг самолеттуг болур. Олар чурттуң хоорайларынче, колдуунда даштыкы чурттарже ужар. Москва — Кызыл аразында дорт ужуп турар Ту-154 хевээр артар, харын-даа неделяда ийи катап ужары көрдүнүп турар.

А. В. Марцеха бо чаа самолетту даштыкы чурттарже ужар кылдыр дерип кылганын айыткаш, бир эвес чоокку үеде бистиң аэропортувус делегей чергелиг эргени чедип алыр чүве болза, Азия диптке ооң ужур-дузазы улгадырын чугаалаан. Аэропорттуң эрги бажының дүрген эде дерип кылгаш, делегей чергелиг секторну ажыдып болурун ол саналдаан. Оон соонда даштыкы чурттардан самолеттарны хүлээп ап болур, ам безин Пекинниң рейзи бистиңинге хонгаш, кывар-чаар материалдар кудуп алырын дилеп турарын ол дыңнаткан. Оон ынай авиабүдүрүлгениң акционер ниитилелиниң ажыл-чорудулгазын экижидеринче угланган кандыг хемчеглерни алза чогуурунга доктааган.

Тыва Республиканың оралакчы-президентизи А. А. Мельников ара кагдынган аэровокзалдың тудуун чедир кылдырары-биле даштыкы чурттар-биле дугуржулга чедип алдынганын, дериг-херекселдерни, материалдарны келир чылдың январь айга чедир сөөртүп алгаш, чугула объектини ноябрь айга чедир доозарын чыылганнарга дыңнаткан.

Чаа самолеттуң өртек-үнезиниң дугайында кым-даа чүве чугаалаваан. Ону тодарадып алыры-биле ТР-ниң күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар комитеттиң даргазы Н. А. Кадралиевадан айтырдым.

— Моон өртээ 9 миллиард рубль.

— Ону төлээр бис бе?

— Белек белек-ле болгай. Халас самолёт-тур ийин. Тываның бодунуң самоледу-дур.

Чаа Як-42Д деп самолётту хүлээп алырының ёзулалынга киришкен республиканың удуртукчуларының чугаазындан алгаш көөрге, Тывага агаар транспорту моон соңгаар улам хөгжүүр, ооң келир үеже оруу делгем. Бо хүннерде Тывада чаа келген самолетту кады ажыглаар черлерни дилеп тывар хемчеглерни ап эгелээн. Чүге дээрге бодувустуң кадрларывыс амдызында чок, оларны белеткээр, өөредир болгай. Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин Тыва Республиканың экономиказын хөгжүдеринче онза кичээнгейни салып, тодаргай дузаны чедирип, деткимчени көргүзүп турары дээш Борис Николаевичиге өөрүп четтиргениниң чылыг сөстерин илередир ужурлуг бис.

— Дээр аяс турзун! — деп йөрээлди чыылганнар салган. Ооң утказы ханы.

Ындыг-ла болзун, чоруу чогузун. Белекке алган самоледувус биске, тыва чонга эки-ле бараан болурунга идегээр апаар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

СЕТКИЛГУ ШАКТА

⊙ **МОСКВА.** Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилге чурттарының Чазактар баштыңнарының чөвүлелиниң хуралынга 20 кол болгаш 10 немелде айтырыгларны чугаалажып көрген. Ол айтырыгларны чугаалажып көөрү ындыг-ла чиик болбаан. Ынчалзажок бүгү айтырыгларны чугаалажып көргениниң байдалы таарымчалыг болуп турар. Күрүнелер аразының экономиктиг комитедин тургузар дугайында хүлээп алдынган шиитпир хуралдың ап чугула түңнелдериниң бирээзи болган. Ындыг комитетти тургузар дугайында дугуржулгага хуралдың киржикчилери ат салган, а чүгле чаңгыс Азербайджанның төлээлекчилери ат салбаан.

⊙ **КИРОВ.** Эң-не күштүг наркотиктиг чүүлдерни белеткеп турган кем-буруулуг бөлүк кижилерни контрразведканың ажылдакчылары болгаш иштики херектер органнары Киров хоорайга чоокта чаа тудуп хоругдаан. Күрүне университединиң бажыңының адаанга дерээн чажыт лабораторияга ол бүдүмелдерни белеткеп, бүдүрүп турганы илерээн. Организастаттынган кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы күштүг болуп эгелээн үеден соңгаар областың эрге-хоойлу камгалаар органнары хөй килограмм наркотиктиг бүдүмелдерни, оттуг болгаш соок боо-чепсек аймаан хавырган.

⊙ **ВЛАДИВОСТОК.** Сугларның, агаарның хирленген хемчээлин тодарадырының чаа аргазын Япониянын сураглыг эртемдени Тошихару Ватанабе саналдаан. Ооң саналдаан аргазын Приморьениң хемнеринде бо чылдың сентябрьда ажыглап эгелээн. Хем суунда болгаш эриктe үнүштерни шинчилээринге, ында хоралыг бүдүмелдерниң бар азы чогун илередиринге чаа арга үндезилеттинген. Агаарның, сугнуң, үнүштерниң хирленгенин тодарадыр чугула ажылга япон эртемден боду киржип турар.

Тыва Республиканың Чазаанда

СОЦИАЛ КАМГАЛАЛ— ЧУГУЛА АЙТЫРЫГ

Сентябрь айның эгезинде Тыва Республиканың Чазааның болгаш яамыларның ажылдакчылары кожууннарга болгаш сумуларга чедип, чоннуң социал камгалалы-биле танышкаш, тус-тус черлерниң чагыргаларынга боттуг дузаны чедирген. Эрткен вторникте Чазактың хуралдаар залынга ооң түңнелдерин сайгарып чугаалашкан.

Хуралды Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Б. С. Шырап башкарып эрттирген. Аңаа кожууннарга ажылдаан бөлүктерниң удуртукчуларының дыңнадыгларын дыңнаан. Баштай Барыын-Хемчик кожуунга ажылдаан бөлүктүң удуртукчузу, юстиция сайыды С. С. Күжүгетке сөс берген. Бөлүктүң кежигүннери кожууннуң шупту сумуларынга, албан черлеринге, школаларга, ясли-садтарга чораан. Кожууннуң социал камгалал талазы-биле программазын амыдыралга боттандырар дээш сумуларда элээн ажылдарны кылып чорудуп турар. Кожуунда пенсионерлерге ачы-дуза чедирер дөрт ажылдакчы бар. Кызыл-Мажалыкта пенсионерлерге болгаш инвалидтерге тускай садыгны ажыткан. Россияның болгаш Кызылдың өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерге болгаш сургуулдарга дузаламчыны чедирип турар. Ынчалза-даа чоннуң социал камгалалында четпестер бар. Банкыда акша-төгериктиң чогундан чамдыкта пенсия үлелгезин саадай бээр. Садыгларда чаштарның, уругларның идик-хевиниң ассортиментизи чавыс. Шекпээр суурну үер ап турганындан социал адырның чамдык черлери берге байдалда.

Дараазында Культура яамызының сайыды Ч. Ч.-Д. Ондар Чөөн-Хемчик кожуунда социал камгалал талазы-биле кылып чоруткан ажылды чугаалаан. Кожууннуң көдээ ишчилериниң социал камгалал ажылы четпестерлиг. Ажылчыннар ай-айы-биле шалын албайн турар. Школалар интернаттарының өөреникчилеринге идик-хеп чедишпес. Интернаттарның ажылын экижидери чугула.

Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң даргазы Х. Д. Монгуш Бии-Хем кожуунда социал камгалалдың ажылын чыылганнарга таныштырган. Бии-Хемге семинар-хуралды эрттирген. Чоннуң социал камгалал талазы-биле программа амыдыралда боттанып турар. Ынчалза-даа бүдүрүлгелерниң, ажыл-агыйларның ажыл-ишчилериниң социал камгалалы кошкак. Школаларның, интернаттарның ажылын экижидер херек. Чер-черлерде херээжен улустуң аразында арагалаашкын дүвүренчиг. Дарый хемчеглерни алыры чугула. Бии-Хемде Шивилиг суурнуң салым-чолу дүвүренчиг. Мында кандыг-даа бүдүрүлге азы салбыр чок. Маңаа кырганнарның бажыңын ажыдып болур. Оон ынай Бии-Хемде мааады ышкаш биче төрел бөлүктүң амыдыралынче кичээнгейни салза чугула.

Тес-Хем кожуунга ажылдаан бөлүктүң удуртукчузу А. С. Чанзан кожуунда кылдынып турар ажылдарны демдеглээш, садыгларда бирги хереглелдиң чугула бараанарының, далганның, чигирниң чогун, 120 ажыл чок кижилерни ажылче хаара тударын, көдээ суурларда столоваялар чогун илеткээн.

Тыва Республиканың спорт болгаш күш-культура комитединиң даргазы С. Ы. Ооржак Сүт-Хөлде эки чүүлдерни айыткаш, Суг-Аксы, Бора-Тайга школаларының септелгезинде, одалга четкизинде чедир кылдынмаан чүүлдерни дүвүрел-биле чугаалады.

Улуг-Хем кожуунда байдалды А. Т. Сотпа таныштырган. Кожуунда чоннуң ниити хөөнү, сагыш-сеткили эки. Кожуун чагыргазы кижилер боттары эът, сүт, далган, тараа-биле хандыртынар талазы-биле улуг ажылды чорутткан. Сумулар чагыргалары социал карта ёзугаар ажылдап турар.

Парлалга болгаш информация комитединиң даргазы Д. И. Чыдым Таңды кожуунда социал камгалал ажылын тодаргай илеткеди. Социал камгалалдың программазы амыдыралда боттанып турар.

Мөңгүн-Тайга кожуунга чораан бөлүктүң ажылын Бойдус камгалалының яамызының оралакчы сайыды Ч. Х. Ооржак чыылганнарга таныштырган. Мөңгүн-Тайганың ажылишчилери хой-аъттыг ажылдап, боттары эът, сүт, үс-биле хандыртынып турар. Чеди, сес айларда пенсия үлелгезин саадаан. Райпо садыында уругларның идик-хеви чок. Картофель, ногаа сөөртүлгезин чорудары чугула.

Хуралга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Б. С. Шырап сөс ап чүве чугаалааш, чоннуң социал камгалалын хүн бүрү күштелдирерин айыткан.

Севээн ОЮН.

СОҢГУЛДАЛАРНЫ ЭРТТИРЕР

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының ээлчеглиг хуралы дүүн болуп эрткен.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) үнүп чоруткан депутаттарының орнунга депутаттар соңгуур соңгулдаларны эрттирер дугайында болгаш ол соңгулдаларга белеткелдерниң база ону эрттирериниң организастыг кол хемчеглериниң планының дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан Бо талазы-биле дыңнадыгны Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының харыысалгалыг секретары К. Д. Будук-оол кылган.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле чогуур шиитпирни хурал хүлээп алган, ону солуннарга парлаар.

Бистиң корр.

ХӨЙ-НИИТИНИҢ УЖУРАЖЫЛГАЗЫ

Дүүн ТР-ниң Президентизиниң политиктиг партияларның, хөй-нийти организацияларының, шимчээшкиннериниң, эвилелдерниң төлээлери-биле болгаш Президентиниң чер-черлерде төлээлекчилери-биле квартал санында эртип турар ужуражылгаларының бирээзи чайгы үениң эртениниң соонда болуп эрткен.

Ук ужуражылга ТР-ниң Чазааның хуралдаар залынга 10 шактан дүшке чедир болган. Эге сөстү ТР-ниң Президентизиниң национал болгаш иштики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи В. Б. Багай-оол ажыткан.

Ооң дараазында республикада амгы турар байдалды болгаш чугула айтырыгларны ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак чыылганнарга анализтеп чугаалап берген.

Ужуражылгага Тываның улусчу намының күүскомунуң даргазы Б. Т. Санчи, республикада хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу, «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң төлээзи Д. Б. Чыпсынмаа, коммунистер партиязының болгаш херээженнер эвилелиниң төлээзи С. М. Биче-оол, машзаводтуң күш-ажылчы коллективинден Д. А. Попов санал-оналын илередип чугаалаан.

Бистиң корр.

КӨРЖЕҢ ОДААРГА АРЫГ

Ак-Туруг суурда 416 өг-бүле бар. Оларның хөй кезии хөмүр-даш одаар. Кыжын Кызыл болгаш Шагаан-Арыг хоорайларга ышкаш, Чаа-Хөл хемниң унунда суурларның кырын хөмүр-даштың кара ыжы шыва алы бээр.

«Ак-Туруг» совхозтуң аныяк ажылчыны Сергей Монгушович Мачын мал-маганының кажаазының көржеңин коптарып кургаткаш, одалгага ажыглап орар. Көржең одаарга, агаар арыг болур. Малчын бүрүзү кажаазының көржеңин черже төкпейн чыып, кургадып алгаш, кыжын одап орза. Көржеңни одаарга чылыг болгаш арыг.

Кызыл-оол КОМБУ.
Чаа-Хөл кожууннуң Ак-Туруг сумузу.

Удуртукчу-биле чугаа

ХАРЫЛЗАА ЧОКТА КАНЧААРЫЛ?

Бистиң корреспондентивис Таңдының электри харылзаазының даргазы А. В. Сусловтан интервью алган.

— Моон мурнунда чылдарда электри харылзаазы, почта харылзаазы-биле кады турган болгай, ам аңгыланып алган силер. Аңгыланып алган соонда кандыг боор чүве-дир, Алексей Васильевич?

— Бис 1993 чылдың август бирээде-ле аңгыланып алган бис. Аңгыланыр дугайында айтырыгны бистер боттарывыс-даа эвес, колдуу-ла үстүнден шиитпирлээн айтырыг-ла болгай. Мээң бодап турарым-биле алырга, ол харын биске эки хевирлиг, чүге дизе, почта харылзаазы карылгалыг боордан башка, орулга киирер эвес, бистиң электри харылзаазы орулгалыг турган. Бис боттарывыс бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар бис.

— Алексей Васильевич, чылдан чылче чадап каан Владимировканың, Кызыл-Арыгның харылзаазын канчаар деп бодап турар силер? Чүгле соңгулдалар үезинде бичии када ажылдааш, телефон харылзаазы ол суурларга үстүп каарының чылдагааны чүде ирги?

— Ийе, бо дээрге кончуг шын айтырыг. Владимировка база Кызыл-Арыг суурларның телефон харылзаазын соңгулдалар үезинде түр када ажылдадып турган бис. Ооң кол-ла чылдагааны — ол суурларның телефон харылзаазын 1964 чылдан бээр капитал септелге кылып көрбээни. Мугур үжен чыл иштинде капитал септелге кылдынмаан деп чүвени чугаалаарга-ла четчир турар ужурлуг. Телефон удазыннарының чагыларының колдуу-ла 90 хуузун солуур ужурлуг. Владимировка суур база Кызыл-Арыгның турар черлери кандыг ийик, билир-ле болгай силер, шалбаа кырында ышкажыгай. Ынчангаш харындаа үжен чыл иштинде капитал септелге чокка шыдажып турар чагылар-дыр ийин.

— Ам бо хүннерде ол суурлар телефон чок хевээр артар эвес. «Россия» совхозтуң удуртукчулары чугула медээ бээрде Балгазынга кээр, азы машина-балгат-биле Бай-Хаакче чедип кээр-дир. Бо хүннерде кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

— Сөөлгү үеде, тодаргайлаарга бо неделя иштинде, бистиң монтёрларывыс чүгле ол черлерниң телефон харылзаазын эдер сорулга-биле неделя иштинде ажылдап келдилер. Чоокку үеде ону эдип аптар боор бис. Ынчангаш келир неделяда телефон харылзаазы ол суурлар-биле тургустунуп кээр ужурлуг.

— «Кара-Булуң» совхоз тургустунгаш, ам ийи чыл чедер деп барган, совхоз-биле харылзаа чок-ла болгай, бо дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Силер арай чыдып каап турар-дыр силер. «Кара-Булуң» совхозта телефон харылзаазын кылып каан бис, телефон дугаарын айтып берейн 2-31-21-же долгап көрүңер даан. (Ол-ла өрээлден долгап көөрүмге, шынап-ла телефон ажылдап турар болду).

— Бистиң кожуунда чеже хире хуу телефоннуг бажыңнар барыл, оларның ниити байдалы кандыгыл, төлевирин үргүлчү берип турар бе?

— Кожуунда ниитизи-биле хуузунда 1100 телефоннуг бажыңнар бар. Чүгле Бай-Хаак суурда 358 хуу телефон бар. Ниитизи-биле оларның төлевири чүгээр. Чүге дизе, бис эртип турар айның 25-те телефон хөлезиниң төлевес болза, 12 муң рубльге торгаал бээр бис. Ынчангаш хуу телефоннуг улус колдуу-ла үезинде төлевирни кылып турар. Бир хуу телефоннуң айда хөлезини 3500 рубль болгай. Организация, албан черлеринге телефон киирериниң өртээ аар болдур эвеспе. Чижээлээрге, бир телефонну киирип алырынга немелде өртек-биле кады алырга 870 муң рубль чеде бээр, а хуу улустарга оон өртээ 150 муң рубль болур.

— Бай-Хаак суурнуң адаа талазы, «Таңды-Уула» солуннуң редакциязы ам таптыг-ла бир ай иштинде телефон чок, а хуу чоннуң база-ла 80 хире телефоннары ажылдавайн турар болгай, бо талазы-биле кандыг хемчеглер алдынганыл?

— Чер адаа-биле чоруттунган телефон удазыннары бир-ле черде үзүлген, ынчангаш ону тыппайн пат болдувус. Ам бо хүннерде монтёрлар үрелиишкинни тып алган хевирлиг. Ынчангаш бо чоокку хүннерде редакцияның-даа, хуу-даа бажыңнарның телефоннарын кылып аптар боор бис.

Дарга-биле чугаа кылып олурувуста, электри харылзаазының бухгалтери Валентина Даниловна Порожневская кирип келди. Оон сан-хөө талазы-биле байдалы кандыгыл дээрзин айтырдым.

— Бистиң сан-хөөвүс чогум чүгээр. Ажылчыннарның акша-төгерииниң саадатпайн турар бис. Өске черлерниң өреширези өй-шаанда кирип кээр болза, элээн бай-даа чурттап болур бис. Чүгле тус чер чагыргазының янзы-бүрү үндүрүглерингe чаңгыс айда безин 11 млн. рубль төлээр-дир бис. Август айның бирээде медээ ёзугаар биске төлээр өре 46 млн. рубль чеде берген Чижээлээрге, «Межегей» акционер ниитилел 1 млн. 200 муң, Балгазынның көдээ кооперациязы 1 млн. 100 муң, Бай-Хаактың ыяш ажыл-агый чери 1 млн. 400 муң, суг ажыл-агый чери-биле шыгжамыр банкызы безин 1 млн. өрелиг боор турар. Ол чүгле улуг өрелиг черлерни адаарга ындыг-дыр.

— Алексей Васильевич, транспорт-биле хандырылгаңар кандыгыл?

— Бисти ийи аңгылап каан соонда биске эң-не багай, эргижирээн машиналар онаашкан. Ынчангаш ол ийи машинаның капитал септелгезинге безин 3 млн. ажыг рубль чарыгдадывыс. Ам ол ийи машинавыс чүгээр шимчеп эгелээн. Ынчангаш телефон харылзаазын бо чылдың төнчүзүнге чедир чүгээр кылдыртып алырының аргазы бар.

— Чеди-Хөл кожууннуң телефон харылзаазы чүгле Бай-Хаак таварып эртер, ынчангаш бо харылзаа чүге ажылдавайн турарыл? Ол ышкаш Чеди-Хөлдүң суурлар аразының телефону чүге ажылдавайн турарыл?

— Ажыы-биле чугаалаарга, бисти Чеди-Хөл кожууннуң телефон харылзаазын харыылаар кылдыр кылып каг-за-даа, ону бистиң монтёрларывыс кылып шыдаваан. Бис чүгле ол дээш артык акша төлеп берип турар бис. Санап-даа көрүнер даан: Чеди-Хөл кожууннуң Хову-Аксы суурда 5 телефонистерни, Элегес суурда 2 монтёрларны тудуп, оларга айда-ла халас черге 4 млн. рубльди чарыдывыс. Ол ышкаш дебиторлуг өре-шире ол-ла кожуунда дыка көвүдээн. Ам бо хүннерде 10 млн. рубль ашкан. Ынчап кээрге, бис кайыын акша-төгерик алыр бис, чамдыкта бензин безин садып алыр акша чок артып каар-дыр бис.

— Чеди-Хөл дээрге өске кожуун апарган болгай. Чогум силер оон кажан чарлып алыр силер?

— Дүрген-не чарлып алза деп бодап турар. Август айның бирээден эгелеп чарар кылдыр дужаал үнген, ол база күүсеттинмээн.

— Силерде чеже кижи ажылдап турарыл, оларның айда ортумак шалыңы кайы хире ирги?

— Бистиң электри харылзаазында 37 кижи бар. Аштакчылар болгаш ниити ажылдап турар улустуң ортумак шалыңы айда-ла 200.000 рубль чеде бээр чорду. Чоокка чедир-ле биске кол экономист кижи чок турган болгаш, ону таптыг анализтээн кижи чок. Ындыг-даа болза, биске ам бо айдан эгелеп экономист эрге-дужаалды тургузуп болурун чөпшээреп бергенин Валентина Даниловна чугаалаар болду. Ындыг-ла болзунам, телефон харылзаазы ажылдап турар болза, кымга-даа эки.

Савый-оол ООРЖАК чугааны кылган.
Таңды кожуун.

Мал чеминиң кадагалалы

ТООМЧА ЧОК АРТПАС

Белеткеттинген мал чемин камгалап кадагалаары — бөгүнде чугула айтырыгларның бирээзи. Мал чеминиң чедер-четпезинден кыштаглаашкынның кандыг байдалдыг эртери база хамааржыр болгай, ындыг байдалды мал ажылында ажылдап чоруур кижилер кончуг эки билир.

Мал чемин белеткээри амыр эвес ажыл деп чүве билдингир, ынчалзажок белеткеп алдынган мал чемин өртке «чиртиптериниң» фактылары амыдыралда бар, ол дугайын моон мурнунда база бо-ла чугаалап, серемчилелдиг болурун сагындырып келген бис. Өртке удур хемчеглерни алырын чамдык ажыл-агый удуртукчулары шоолуг херексевес болгулаар, чүс-чүс тонна сигенни, витаминниг сиген далганын чыл санында өрттедип каары — ажыл-агыйжы эвес чоруувустуң харазы-дыр. Аңаа хамааржыр чижектерни маңаа чугаалап көрейн. Бии-Хем кожуунда «Кызыл тараачын» совхозтуң сүт-бараан фермазының сиген кажаазында сиген өрттенип турар дээн дыңнадыг өртке удур албан чериниң төп пунктузунга апрель 6-да кирген. Өрт өжүрер кезек аңаа чедип келген турда, от сигенни, саваңны бүрүнү-биле чок кылып каан, өрт 1000 дөрбелчин метр хире черни хөме алы берген болган. Ооң түңнелинде 260 тонна мал чеми өрттенип калган, когарал 4 млн. 776 муң 300 рубль. Сиген шыгжап турган черниң таңныылы өрт хып турар үеде аңаа турбаан болган, өртчүлер келгениниң сөөлүнде чедип келген. Олче өске кижилерниң кирерин хорувайн келген, сигенни өрттедипкен деп түңнелден ол фактыга хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.

Мындыг янзылыг таварылга чаңгыс эвес удаа болгулаар, ынчангаш ол элээн дүвүрелди болдуруп турар. Ниитизи-биле чугаалаар болза, көдээ ажыл-агыйга хамааржыр объектилерниң хайгааралы черле чер албас боор-дур, таңныылдар хүлээлгезин эки билбес болгулаар, хыналда кылып чеде бээрге, таңныыл кижи ажылында эвес, ээн каапкан болур.

Бо чылдың тараазын, мал чемин өрт айыылындан кадагалап, камгалаар сорулга-биле Иштики херектер яамызының өртке удур албаны тараа, мал чеми шыгжаар черлерге, шаңнарга, машина-техника тургузуп турар черлерге комплекстиг хыналданы чоруткан. Түңнел кандыг болганыл? Көдээ ажыл-агый объектилериниң бүдүрүлге черлеринде, ылаңгыя мал чеми шыгжаар черлерде өртке удур камгалалды тургусканы дыка кошкак. Чугула бо ажыл ылаңгыя «Ак-Туруг», «Өөк», «Хадын», «Саян» совхозтарда «Булуң-Бажы», «Чаа орук», «Мөрен», «Тээли» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгелеринде чедир организастаттынмаан, ол черлерде телефон харылзаазы чок. Мал чемин шыгжап ап турар үеде өртке удур хемчеглерни сагыырын кичээңгейге барык албайн турар дээрзин чугаалаары мен бодаарымга артык эвес, ол талазы-биле негелделер сагыттынмайн турар, өрт өжүреринге ажыглаар чепсек-херекселдер чок болур-дур. Ооң-биле кады мал чеми белеткелинге ажыглап турар машина-техникада өрт өжүреринге ажыглаар чүүлдер тургустунмаан. Тараа ажаалдазында болгаш мал чеминиң белеткелинде ажылдап турар кижилерни өртке удур хемчеглерге белеткеп өөретпээниңден, өрт болу берген таварылгада чүнү канчаарын билбес боор-дурлар. Чамдык ажыл-агыйларда өртке удур эки турачының дружиналары боттары-да тарай кылаштажы берген боор-дур, өрт машиналарын ажыл-агыйга хереглээри-биле өскээр эде дерип турарының чижектери база бар. Өрт айыыл болза канчаарыл, кол күш келгижеге чедир чер аразы ырак-ла болгай дээрзин чедир медереп билбейн турары хомуданчыг.

Өрт болдурбас, оон каражаны эвээжедир, мал чемин, тараа-быдаавысты өрттен камгалаар сорулга-биле чүнү кылза экил? Агрегаттарның байдалын доктаамал хынаар, мал чеми-биле ажылдап турар кижилерниң өртке удур хемчеглерни билген, ажыглаан турарын чедип алыр. Күрүнениң өртке удур хайгаарал органнары өрт-техниктиг хыналдалар чоруткаш, 400 ажыг хажыдыышкыннарны илереткен. Көдээ ажыл-агый объектилериниң удуртукчуларынга административтиг хемчегни 32 удаа онааган боор турар, өртке удур айыыл чок байдалдың негелдезинге дүүшпейн турар электри четкизиниң 14 участогун ажыглавас кылдыр үзүп каар хемчеглер алдынган. Кылдынган хыналдаларның түңнели-биле хемчеглер ап чорутсун дээш ол талазы-биле медээлерни кожуун чагыырга черлеринче чоруткан.

Иштики херектер яамызының өртке удур күрүне эргелели көдээ ажыл-агый объектилерин өрттен камгалаар айтырыгны чугулалап көөрүнүң талазы-биле айтырыгны чаңгыс эвес удаа тургузуп келген, ынчалзажок аңаа хамаарыштыр тодаргай хемчеглер алдынмайн турар.

Ниитиниң малынга белеткээн 260 тонна, хамаатыларның хуузунда 56 тонна сигени бо чылын өрт-биле чок кылдынган, когарал —6 млн. 354 муң 139 рубль.

Ажыл-агый удуртукчулары өртке удур айыыл чок байдалды тургузарының бүгү-ле хемчеглерин ап чорудар ужурлуг.

Татьяна МАРТЫНОВА,
ИХЯ-ның өртке удур албанының күрүне эргелелиниң пропаганда бөлүүнүң инспектору.

Шүгүмчүлелдиг чагаа

АҢАА ОРАР АРГА ЧОК БОЛДУ

Бир дугаар Шуйга барган кижи суурнуң чаражын, амыдыралының хайнышкынының эскерип каар. Ыяап-ла суурувус Тываның база бир чараш суурларының бирээзи деп санаттырып турар. Шуйжулар аңаа чоргаарланыр-даа бис. Чоргаарланырывыстан аңгыда, хомудаар чүүлүвүс база бар. Бистиң суурувуста радио дыңнап турар бажың чок дээрзин биске бүзүрээр силер бе, бүзүревес чадавас силер. Суурга радио 80 чылдарның эгезинден бээр чугаалап көрбээн. Чогум радионуң точказы бар дээш бистерден, хөөкүй чондан өртээн төлеттирип ап турар. Бо суурнуң бичии уругларындан «Радио деп чүл» деп айтырыг салыр болза, олар чүл ол деп чүвени билбес. Шак мындыг байдалда келдивис.

Чүгле радио дээр силер бе, элдептиг чүве. Суурнуң чурттакчылары солун чагыдарынан хөнну калган. Бо база почта ажылдакчыларының буруузу-биле болган. Чүге дээрге ийи дугаар чартык чылдың солуннары шуут будалган. Бир кезек улустуң солуну июль айда келбээн. Баргаш айтырарга харыы мындыг болган: «Кыдыраашта демдеглеттинмейн барган. Ажырбас 8 ай 1-ден эгелеп кээр. А бир ай келбээн солуннарының өртээн эгидип бээр бис» дээн. Ажыл-агыйынга харысалга чок, каржы-дошкун ажылдакчылардан кым чүнү негеп ап шыдаар боор. Ындыг-ла эки ажылдап турар, сеткили биче, сагыш човаңгыр улус болза, «Акшаңар ап алыңар» деп боттары чугаалай-даа бергей-ле. Моон-на ол улустуң ажылының кандыызы иллең чүве ышкажыл. Оон башка чон хөй чагыдылганы кылып алыр турган боор. Арай деп чагыдып алган солуннарының кээриниң халалыын. Бир кээр, бир келбес. Келбээн солунну айтырарга мынчаар харыылаар: «Дөзүнден чедишпес кылдыр чорударга канчаар кижи мен» дээр. Төптен чүге чедишпес солун чорудар улус, элдеп? Ылаңгыя «Эфир» келбес.

Кырганнарның пенсиязын үлээнде, иелерге уругларының пособиелерин бергенде улустарга алган акшазының бир чамдыызынга ыяап-ла радиомарка (радио дээш төлевир), чагаа хавы, открыткаларны садып сыгаар. Акша алыр санында-ла 4—5 открытка, 4—5 чагаа хавы, радиомарка алыр деп чүвени болап көрүңер даан. Ону албас дээр ужур-даа чок. Сени та канчаар кончуп, сөглеп каптар. Хөөкүй кырганнар суг ужурчөвү ындыг чүве ыйнаан деп болаар. «Күрүнениң халас акша-көпеезин чип тургаш, күрүнеже орулга киирип, радиозунуң өртээн төлеп, үндүрген чагаазының хавын, открытказын садып ап тургай силер» дээр. Күрүне пенсиязы, пособиези берип турар бис дээш чоннуң албадаар эрге оларда бар бе? Пенсия, пособиени канчаар-даа будап, бузуруп, боттарынга сиңирип ап турган таварылгалар кайы көвей. Хыналданы кылган. Түңнели-даа орта чок.

Ол хамык бузуртунган акшаны шуптузун мурнунда ажылдап турган, ам чок апарган почтальон Александра Салчакче чууй каапканнар. Чок апарган кижини ажыглап тургаш, агарып үнгеннер. Канчаарга-даа чон караа көскү-ле болгай. Чок апарган кижиниң үүлгедиин-дир дээш чон мону көрбээченнеп хемчег албайн орар чүве болза моон соңгаар канчап чурттаар бис?

Моон мурнунда харылзаа салбырының эргелекчизи турган Тойбухаа Серенмаа чонну чулуп чип турган, ам Кызылче көжүп бады барды. Ооң орнунга улуска открытка, чагаа хавы, радиомарка сыгап, солунун туралаанда үлээр, туралаванда үлевес почтальон Татьяна Анаң саадапкан. Тускай дооскан эртеми бар эвес, оон канчаар ажылдаарын чон билбес эвес. Тускай эртемниг аныяк уруглар-даа бар-ла чүве-дир. Оон өске ажылдаар кижи чок чүве ышкаш. Ол кижини бо-ла хамык хажыдыышкыннары дээш даргазы-биле ажылдан үндүрер тургаш, эргелекчиниң орнунга олуртупканы кайгамчыктыг чүве. Аңаның база бир үүлгедиишкини чоокта чаа немелде чагыдылга үезинде (август 1-ден эгелеп) илереэн. Хөөкүй чон хөннүдаа калбас. 5 айларның солунун чагыдып ап турган. Чагыткан солуннарның өртээн улустан 5 айның эвес, оон хөйнү ап турган болган. Квитанцияның өртээ 300 рубль, солуннуу-биле катай санаптарга 5 айда өртээ («Шын», «Тувинская правда») 8 муң рубль ажыг болган. Аңаа база элээн акшаны ажылдап алган улус.

Тээлиниң харылзаа белдиириниң удуртукчуларынга бо дугайында каш удаа хомудалдарны киирип турган. Кандыг-даа хемчеглер албаан. Бодап көөрге, олар Татьяна Анаң-биле тудуш харылзаалыг болганындан хемчег ап күш четпээн хире. Ынчалдыр-ла эргелекчиниң ширээзинге ол олурупкан.

Бо-ла бүгү чүүлдерни Шуй сумузунуң чагыргазы (даргазы Көк-оол Дужуур-оол) билир ужурлуг. Ынчалза-даа хемчег албайн турары элдеп чүве.

Материалдың эгезинде бижээн болгай бис. Шуйну Тываның чараш суурларының бирээзи деп. Ол хирезинде суурувустуң төп кудумчулары малгаштан, сугдан бүткени хомуданчыг. Кара далган кижи сагыжынга кирер, хөөлбек суглар кудумчунуң ортузунда чыдый берген чыдар. Чаъс-чайык болу бээрге кижи, мал-маган эртер, базар чер чок болу бээр. Кажан хөөлбектер кургай бээрге, чаңгыс машина эртерге-ле кижи довурак-доозунундан чоок-кавыда турар чүүлдерни көрбейн баар. Хир-чамга туттуруп, довурак-доозун аразынга мынчаар чурттаары берге-дир. Чагырыкчы чүге сагыш салбас кижи? Чагырыкчывыс ажылдап эгелээнден бээр элээн үе эрти. Шупту эрге-чагырганы ында берип каан-дыр, эки ажыглаза. Эки чурттаарывыс чүгле боттарывыстан хамааржыр, хөйнү кылып шыдаардыр бис. Бажың иштиниң арыг-силиин херээжен кижилер хамааржыр дээр болгай. Ол ышкаш суурнуң эки сайзыралы, корум-чуруму, ажыл херээ удуртуп олурар чагырыкчыларывыстан, даргаларывыстан хамааржыры чугаажок. Шупту-ла чүве сандараанын билир бис. Оода четпестеривисти сойгалап тургаш, эттинип алыр шинээвисти чидирбээлиңер.

Бистиң бо чагаада айыткан хомудалывысты сайгарып көргеш, ону эдип алырынга дузалажырын Бай-Тайга кожуун чагыргазындан (даргазы Н. Ч. Ооржактан) дилеп турар бис. Ол ышкаш Шуй суму чагыргазы (даргазы Д. С. Көк-оол) ажыл-чорудулгазын эде тургузар, чоннуң эрге-ажыы дээш чогумчалыг ажылдаары чугула деп көрүп тур бис.

Шуй суурнуң чурттакчылары:
К. САЛЧАК, К. ДОРЖУ, С. ХЕРТЕК, Р. ОНДАР, В. КОНГАР, Ш. КОЧАА болгаш оон-даа өскелер.

ХУРАЛ ЧЫЫЛДЫРАРЫН НЕГЕП ТУР БИС

Элээн ырак эрткен үеде политиктиг репрессияга таваржып чорааннарның хөй ажы-төлү Тываның бүгү чер болганында чурттап чоруур. Оларның хөй нурузунуң назы-хары улгаткан, кадыкшыл байдалы баксыраан, адаларының хавырткан эт-хөреңгизиниң өртээн катап кайыртан, канчаар эгидип алырын билбес. Ындыг кижилерге дузалаар, деткимче көргүзер сорулгалыг республиканың «Мемориал» («Тураскаал») ниитилелиниң хуралы 1989 чылдың күзүнүнде республика типографиязының клувунга болган.

Бо эрткен каш чылдар дургузунда «Мемориал» ниитилел (даргазы Монгуш Достак-оол, даргазының оралакчызы Оолчугаш Кара-оол) элээн ажылдарны кылган. Ындыг болза-даа 1994 чылдың эгезинден бээр «Мемориал» ниитилел шуут ажылдавастаан, оон даргазы чүгле шалың ап олурар апарган. Ынчангаш «Мемориал» ниитилелдиң хуралын 1994 чылдың сентябрь 16-да хүндүскүнүң 14 шакта «Тыва тудуг» чериниң (Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың № 76) клувунга чыылдырарын негеп тур бис.

Ук хуралга мындыг айтырыгларны чугаалажып көөрүн саналдап тур бис:

1. «Мемориал» ниитилелдиң даргазының отчеду;
2. «Мемориал» ниитилелдиң сан-хөө ажыл-чорудулгазының ревизия түңнели;
3. «Мемориал» ниитилелдиң баштаар черин болгаш оон ревизия комиссиязын чаартып соңгуур.
4. Репрессияга таварышканнарның тураскаалын кандыг черге тургузар дугайында.

Репрессияга таварышканнарның ажы-төлдери:
Галина САЙЗУУ, Александра СЕНДИР-ООЛ, Виктор КОНГАА болгаш оон-даа өскелер.

РЕДАКЦИЯДАН: Улуг-Хем кожуунда Хайыракан суму чагыргазының даргазы Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ болгаш шаанда репрессияга таварышканнарның хөй ажы-төлү ат салган, танма баскан бижик редакцияга база келген. «Мемориал» ниитилелдиң бүгү кежигүннериниң хуралын 1994 чылдың сентябрь 16-да чыылдырарын чагаада база негеп турар.

КАЯА ШЫГЖААРЫЛ?

Кызыл кожууннуң «Кара-Хаак», «Кызыл», «Рассвет» совхозтарының, республиканың өске-даа ажыл-агыйларының өстүрген ногаазын каяа, канчаар садарыл деп берге айтырыгны шиитпирлээри чылдың-на бүтпейн баары чаңчыл болган.

Бо чылын база-ла ындыг. Ажааттынып турар ногааларны шыгжап болур Кызылда ийи улуг бааза бар. Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң бүдүрүлге комбинады эрткен чылгы безин ногаа шыгжамырда чыдып турар дээш, ногаа садып, хүлээп алырындан ойталап турар. А «Чимис» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге хоозураан бүдүрүлге, ажыл-агый чорудар харык-шинээ чок.

Болат-оол СААЯ.

ООР, КАРЖЫ БОЛГАШ ҮПТЕКЧИ ЧОРУКТУ БОЛДУРБААЛЫҢАР

Шажын-чүдүлге биске де- ир эглип, оон өөредилгелерин агып эгелээн болганда, аңаа аянып алгаш, чамдык улус- ун шажынга удур эпчок үүл- едиин, чижээлээрге, оор бол- аш үптекчи чорукту, шажын емазынга чоокшуладыр ном- аан болгаш дыңнаан угаа- ыгларывысты катап база сак- ып көрээлиңер: Куулар Орус ашкының номунда, сарыг ажын өөредиин ёзугаар лырга, күш-ажыл, мал, чер жылы — амыдыралдың кол үн- езиңи. Күш-ажылчы чонну луу-биле хүндүлээри, олар- ы деткиири чугула болур еп ол угааткан.

Бисти долгандыр турар бү- ү бойдус, кижиниң азырап ал- ан мал-маганы, эт-севи — уптузун Бурган чаяаган ди- кир. Кижи база аңаа хамаар- кыр. Ол бүгү турар туруштуг, урттаар черлиг, аңгы-аңгы элерлиг. Бурган өөредииниң ир кол чүүлүнде, оор-сук, птээшкин кылба деп суртаал ар. Ам ол суртаалга бистиң амдык аныяк-даа, элээди-даа азылыгларның удурланыш- ак үүлгедиин аңаа карачал ижи безин кайгап, хомудап рар боор-дур.

Он дөртку Далай-Лама Тывага келгенде чоннуң көвейин магадап, чоргаарланып турар кижи чордум. Ынча хөй чон аңаа-ла арыг сонуургал-биле эвес, чүдүлге күштүг боорга кээп, өршээ Бурган, багай чүве кылбаайн, кылган хай-бачыттарым арыгланзын, чиңгезин деп-ле тейлеп турган болгай.

Уруг-дарыглыг не кижи саап ижип орган чаңгыс инээн оорлаткаш, хомудалын «Шын» солунга бижээн болду. Кээргенчиг чаңгыс ненин ажы-төлүн азырап орган инээн Бурган суртаалынга удур каржы чүве үүлгедип, оорлап аппаарга, ол не челинместеп, кара шай ижип артып калган. Оон бичии уруглары база авазы-биле бир дөмей когарааннар. Сүттүг, хойтпакты хүннүң-не кым кижиге берип орар боор. Берзе-даа үргүлчүнүң, доктаамал эвес болгай. Сүт чаш ажы-төлге кайы хире ажыктыг ийик. Оон ажыының дугайында хөйле удаа бижип келген болгай. А чаш кижилерниң ижер сүдү чок боорга, кадыынга, өзүлдезинге эки эвес.

Эвээш-даа болза, чонувус аразында багай, каржы чүве үүлгедип чоруур кижилерниң бары кончуг-ла хараадачыг. Оларны кижизидип, чеже катап эки чорунар, чон хомудатпанар деп чагаан чүве. Улуг улустуң чугаалаары ышкаш тас чүве болза, дүктелгиже, дүктүг чүве болза тазаргыже чагып, сургап келген. Дээштаа чок. Каржы чорук харында көвүдеп турар апарган. Ынчангаш далайга дамды-даа болур ыйнаан деп бодааш, оор, үптекчи, каржы-халагай чорукту шажын темазынга чоокшулады бижип орарым бо.

Шаанда Тывага бужар, хурумнуг, үптекчи оорлар турбаан дижир. Чедимчези хирелиг ийикпе азы ийи-чаңгыс кижилерниң каш малы аңаа оъттап чоруур. Аңаа кым-даа дегбес, албас. Бир эвес ындыг кижилерниң малын алыр болза, ол кончуг улуг хурум, бачыт дижир. Ховар диген ийи-чаңгыс оор кайгалдар кончуг байның, болгатының бора иртиң азы Моол кирип, хөй чылгыдан бир кашты үзе сүрүп эккеп турган таварылгалар турган. Оон олары база өрезин негей тыртып алыр деп чугаалажыр боор ийин. Ол безин ында-хаая болгулап чораан.

Амгы үеде кижилерниң шынары баксыраан, чүге ындыгыл? Кошкак, кырган, дем чок, ийи-чаңгыс кижилер көрүп каанда, оларны дорамчылаары, хунаары, оорлаары дам бээр. Оорларның ыядыр арын-нүүрү чок, сагыш-сеткили багай, туразы улуг, кандыг-даа езу-чурум чок, коргар, сестир-даа, хүндүткели-даа чок, аңаа кара мангыстар апаргылаан чоруурлар-дыр. Күштүг, шыырак кижилерден сестир, оларга чашпаалаар.

Шак ындыг чаржынчыг, чованчыг, ада-иезиниң, улуг өгбелериниң, дөргүл-төрелдериниң, аал-оранының, тыва чонунуң сузун базып, адын бужартадып, тыва чериниң ат-алдарын иштики-даштыкыга бакка үндүрүп чоруур ийи-чаңгыс мангысталчак кижилерниң чон аразынга халалыы, шаптыктыы деңнээр-даа чүве тывылбастап, сөглээр-даа сөс чокталып бар чыдар-дыр.

Кандыг-даа кижиниң бир дугаарында фамилиязын адаар, ооң соонда бодун адаар, ооң соонда адазының адын адаар болгай. Ынчап кээрде күлүгүр оорларның, үптекчилерниң, дерзиилерниң бир дугаарында фамилиязын адаарга, ооң чер-чуртун, националын, адын адаарга, ооң бодун, адазының адын адаарга, ада-ызыгуурун адаан деп чүве биллинип, ол бодунуң үүлгедии-биле оран-чуртун, нациязын, адын, адазының адын бужартадып турары ол деп санап болур.

Кижи дириг чорда угаан-бодал ону башкарып, медерели ооң үүлгедиглерин бодунуң бажының ханызында шыгжап алган чоруур дижир. Кижи шак ынчаар кылыйн деп планнап, бодап алгаш, экини-даа, багайны-даа кылып кириптер. А медерел ону кылдым деп медереп, ону шыгжап алыр. Ынчангаш диригкижиде оон башкарыкчызы ийи аңгы хевирлиг. Бирээзи угааны, бирээзи медерели. Кажан кижи бурганнай бергенде, мага-боду эстип-хайлып калза-даа, медерели артып каар. Ол чүгле бүдүмел чок болгаш каракка көзүлбес, кулакка дыңналбас чоруур деп бодунуң номунда Куулар Орус башкы бижип турар болгай.

Оон алгаш бодаарга, кижиниң кылып чорааны экидаа, багай-даа талалары ээзинге кончуг улуг салдарлыг-дыр. Шажын-чүдүлгени хүлээп алган болганывыста, бо бүгү суртаалды база тооп көөр-даа болза артык эвес хире. Ынчангаш өске оранга барганда медерел бодунуң үүлгедиглериниң экидаа, багай-даа талаларының ялаларын ыяап-ла эрттирери ол. Оон канчап-даа чайлавас, кайнаар-даа чаштынып шыдавас, хөрлеп-даа шыдавас дижир. Буянныг кижи буянының орнун, хилинчек, каржы-дошкун кылган кижи ооң орнун дедир алыр. Каржы чорук бо оранга ол кижиниң болунга эвес-даа болза, ажы-төлүнге, ажы-төлүнүң ажы-төлүнге чедер дижир болгай. Шаг шаанда бир тоолчургу апарган чугааны сактып ор мен. Херек кырында болган дижир чүве. Ону Барыын чурттуг улуг назылыг улус ам-даа билир боор. Мензэ чугаалаан кижи ол улусту билир мен деп орар чүве.

Шаанда бир тенек кижи сугдан балыкты диригге тудуп алгаш, ооң казырыын аштааш, караан дешкеш, сугже дедир диригге салып чоруткан. Оон ол кижиниң угундан бир казырыктыг кижи, бир карак чок ийи кижи төрүттүнген. Ол ийи кижи чоокку чылдарга чедир нелээ аңгы өглүг чурттап чорааннар. Казырыктыг кижи тараа соктаарга, казырыктары дүрбүжүп, дагжап орар деп чугаалаар чүве. Моон алгаш көөрге, орну чок чүве черле турбас хире. Шаанда улус уруг-дарыын хай деп кижизидерде, ындыг чижектерни сактып, чугаалап, багай чорбаңар деп чагыыр чорааннар.

Бурган өөрединиге удур чүве кылып, шыдал-быразы кошкак кижилер бастып, оор-сук, үптээшкин кылбайн чорунар. Бурган килеңинден артык улуг торгаал турбас. Ол ниити төрел бөлүк багай болза, оларны шуптузун өөдежок кылдыр торгап, бүдүн чуртту-даа, кожууну-даа болза торгап болур дижир болгай. Канчап черле бир кижиниң караанын чажын төп, сагыш амыр аъш-чем чип, уйгузун удуп, дыштанып турар боор.

Оор кижи шөлээн, олчалыг болдум деп бодап турда, чидириг чидирген кижи сагышсырап, удувайн хомудап турар болгай. Ол хомудал бүдүмелдиг болуп, оор кижиге сөөлүнде ыяап-ла дедир эглип, ону оон артык хомудадыр. Оон ыңай чоңга дуза көргүзер ужурлуг шагдаа кижилер база кичээңгейлиг болуп, улустуң дилээн болурчогуур аайы-биле хандырып, дузалажыр болза эки. Бир эвес ону ынчаар кылбайн, тоомча чокталып, азы харын ол херекти базып, чажыржыр болза, оор кылган кижиге чоокшулап бар чыдары ол боор болур. Бургандан чайлап, кайнаар-даа дезип чоруур орук кижилерде чок! Өршээ Бурган!

Ажы-төл угаан-сарыылдыг болзун! Хай-бачыт өөскүтпезин!

Часкал ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

ХОЛУ ЧЕМЗИГ

Бо берге үеде берге-ле-дир дээш холун чада тудуп алгаш олурар болза, аштап өлгени ол. Биеэги дег, төрел-дөргүлде-даа болза, төктүп чыдар чүве чок. Бүгү-ле арга-хорганы ажыглап тургаш, бот-башкартынмас болза, берге-ле. Хоорайда янзы-бүрү чемнерни быжырып, хайындырып алгаш, чонга садып-саарып турарларның саны арбыдаан. Ол эки-дир. Кылып алган чемин чонга саткаш, орулганы ап турар. Кижи бүрүзүнге ажыл тывары база берге айтырыгның бирээзи. Ындыг болган төлээде, бар-ла аргаларны кижилерниң ажыглап турарын көргеш, иштимде өөрүүр кижи мен. Анаа-ла кезек «кудумчу хайгааракчылары» ышкаш, улустуң быжырып турган чеминче көрүп алган, чараазын сыртынып кылаштажып турбайн аан.

Бир катап базаарже бар чыдыр мен де. Ол херээжен кижиниң чииртими аажок, бир хамаатының быжырып турган согажазын дилээн тур-ла: «Аштап чор мен, берип көр»— деп аан. Ол кижиге база эпчок болгай: анаа-ла кудумчуда тояап чорууурларны чемгерер дээн эвес. Оозу ырадыр ойлаткан, бир-бир бодаарга, ыт-куш-даа ышкаш. Ол дыка-ла чаржынчыг, чованчыг чорду. Чогум боду аныяк херээжен кижи чорду. Чүзү четпезил? Холу, буду бар-дыр. Кижиниң кол чепсээ ол-ла-дыр. Кадык-дыр. Аарыг байдал безин көзүлбес чорду. Ол хамааты ышкаш база ынчаар садып турган болза кайы хире-дир. Чүзү дулай берген деп. Хөй черге кудуу көрдүрүп, ыт ышкаш, ойлаттырып аан. Боттарывыстың чалгаа, шүшпен, олутпай чоруувус-биле чамдыкта өскелерге базындыра бээривис база чөгенчиг-ле-дир.

Базаарның иштинде аныяк оолдар, уругларның согажа, бууза, манчы кылгаш садып турарын көргеш, кижи өөрүүр чорду. Өртээ-даа хирелиг: 4 бууза, бир кезим хлебтиң каттышкаш өртээ 1500 рубль. Бо берге үеде барыктыг өртек-тир.

Ылаңгыя баартактың кыдыында бууза садып турар кыстың чанында бууза садып алыкчылары үргүлчү долу турар. Кижилерге эптиг болзун дээш бичии стол база салып каан. Буузазы изиг, чаагай. Холу чемзиг кыс чораан. Мен каш-даа катап оон чемин садып чооглаан мен ийин. Хүнде кайы хире орулга киирип ап турарын сонуургап айтырарымга, шала ыядыксап: «100000 акша чеде бээр-дир» деп харыылады. Адын айтырып четтикпейн бардым, улаштыр өскелерни чемгерип эгелей берди. Чемзиг холдуг аныяк кыстың чону арбын-на болзун деп алгаардан башка чүнү чугаалаар боор. Ол-дур, ёзулуг амыдыралды билир, чурттап билир кижи деп чүве. Демги ойлаттырып турган үгбай кайы-дыр? Бо бичии дунмазы ышкаш база ынчаар ажылдапса? Бо дээрге чаңгыс-ла чижек-тир.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

ТАРААМ ТУРДА, ТОДУГ-ЛА МЕН

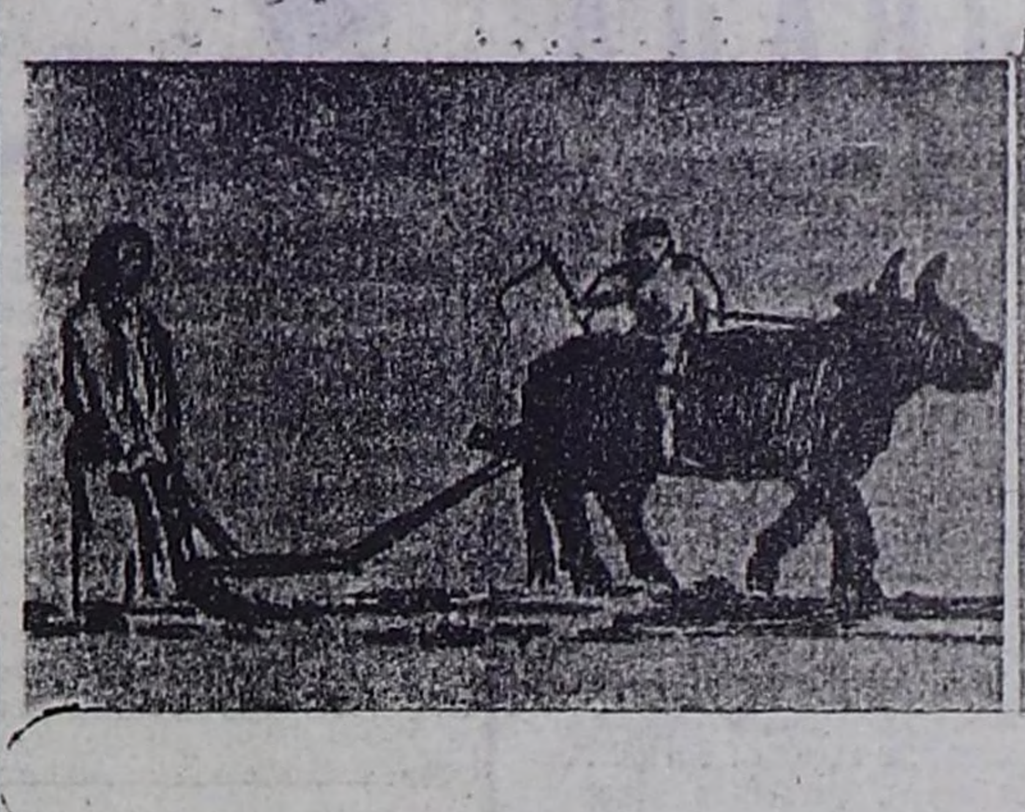

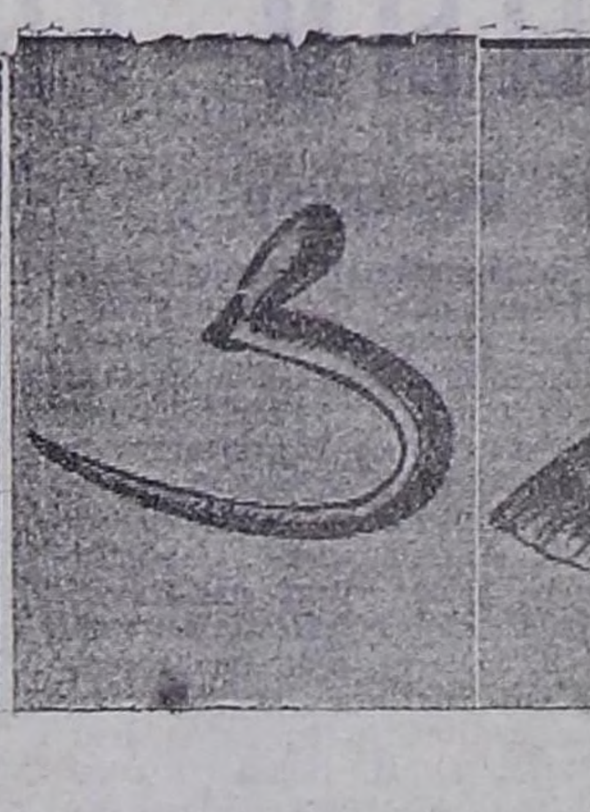

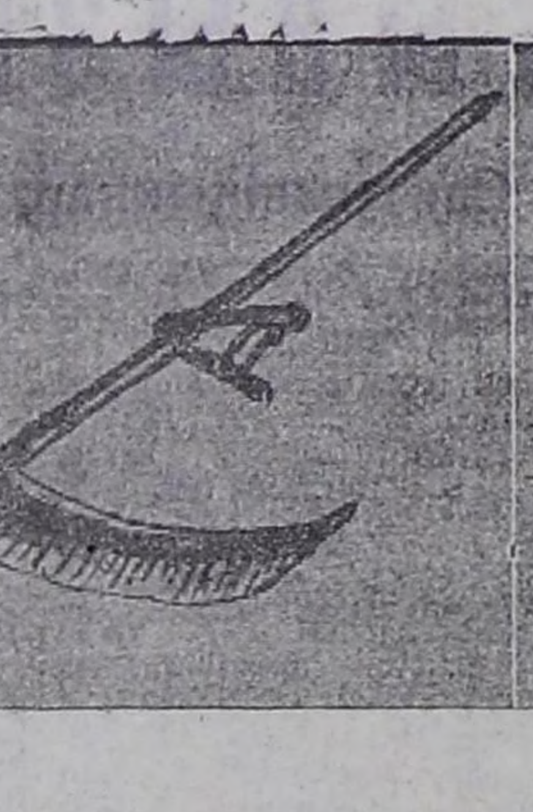

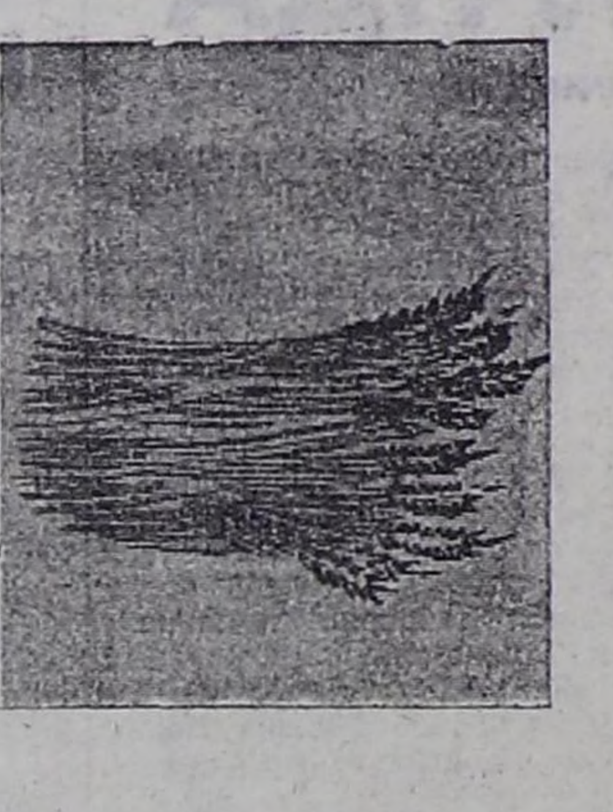

Тыва кижилер шаг-төөгүден тура, малын азырап өстүрүп, тараазын тарып, ажаап чип, амыдыралын салбайн чораан. Кыш-чай чок соок өгге чурттап, бүгү-ле ажылды чүгле кижиниң кара күжү-биле кылып чораан хирезинде, тыва кижиниң шыдамыын, ажылгырын, амыдыралга ынаан кайгап ханмас мен. Бо бодалды бадыткаары-биле аныяк-өскен чоннуң эрткен төөгүзүн билип чорзун дээр бодал-биле бо чүүлдү бижидим.

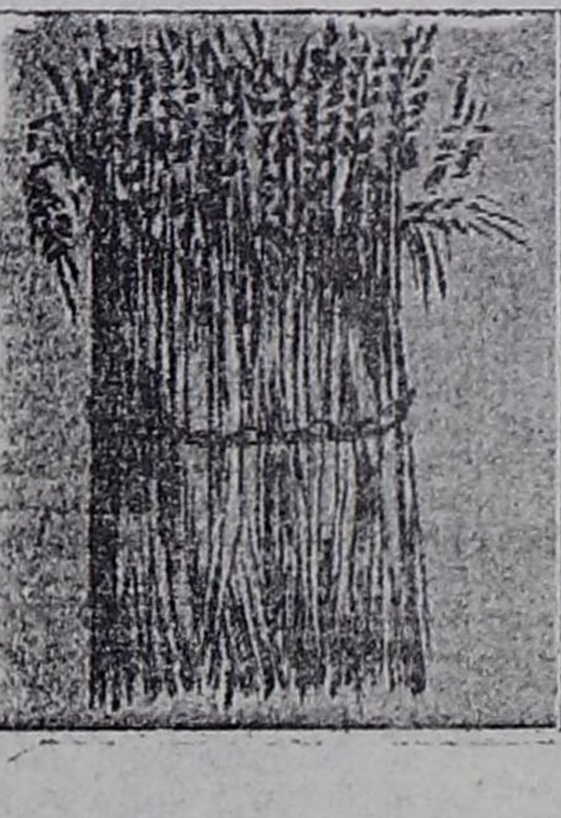

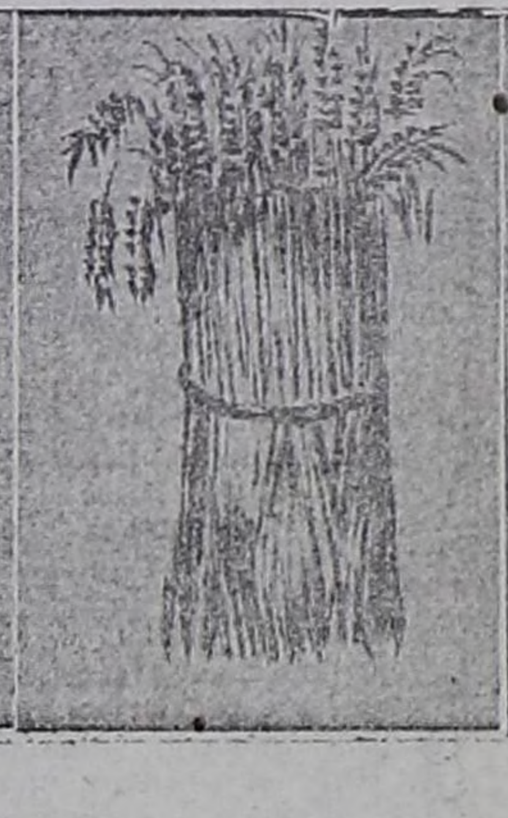

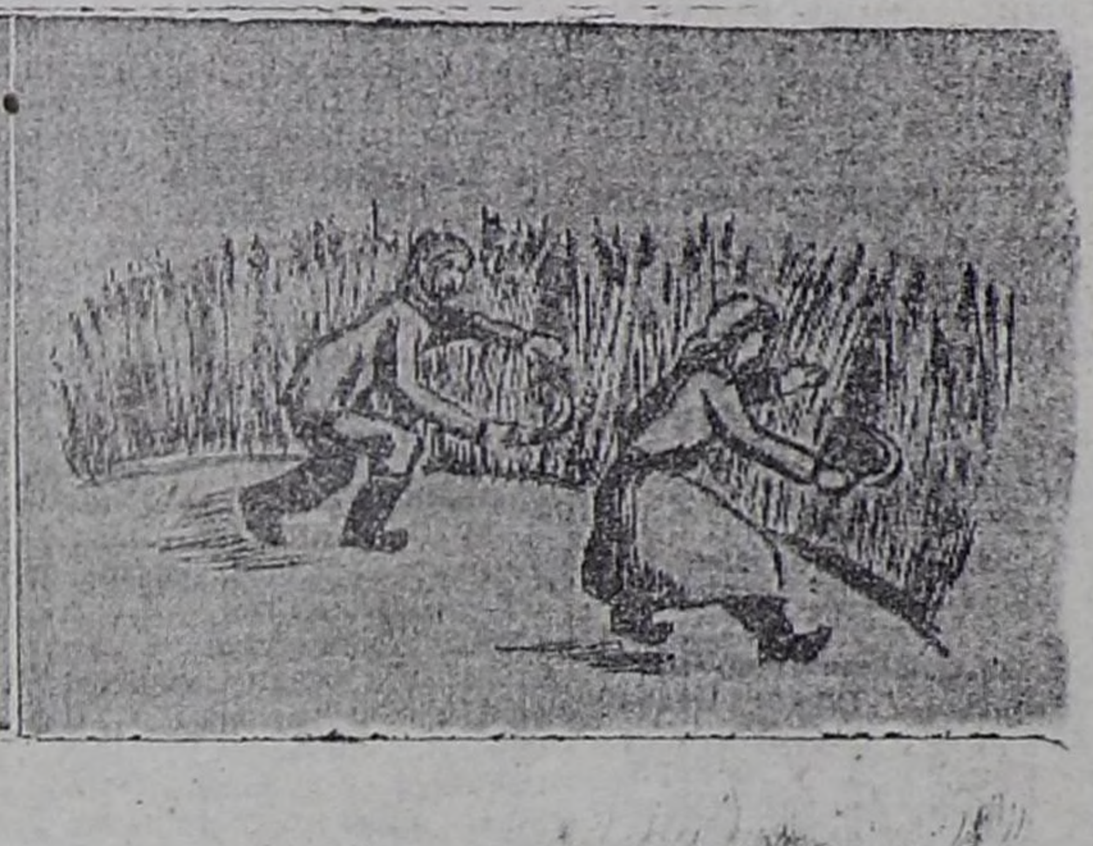

Ыяш андазын. Чер чарар тудалыг ыяш андазынның бажында чалгыннаалчак шиш баштыг демирни быжыглаан болур. Ыяш андазынның холдары, унун шарының азы аъттың соонда аргамчы-биле баглаан доора ыяшты «дорзук» деп адаар турган. Андазын сөөртүр аъткa азы шарыга ыяап-ла мунукчу херек. Ыяш андазынның ыяжын быжыг, кадырып каан хадындан кылыр. Тараан черни хоюдур, дескилештир илиртээри албан. Ол үеде хараганнарны азы өскедаа хаак аймаан дизе шарааш, кырынга доора доорбаш ыяш шарып алгаш, черни илиртээр.

Демир андазын. Чоорту демир андазын тыптып келген. Ийи демир дугуйлар кырында үттерлиг демир дуга бар. Андазынның бизи 50 см калбак болур. Борта база-ла бир кижи андазын бизин часпайн, таарыштыр чордуп бээр. Суггарган черни бичии кевиргеш ам чарар. Тарааны чажарда, чарган черниң кырынга чашкаш, ооң соонда илиртеп каап тар турган. Бир шаң тараа ам болза, 30-40 сот (0,3-0,4 га) болур. Тывалар чиири-биле кызыл-тасты, арбайны, чиңге-тарааны тарып чораан. Малга чиртири-биле суланы база тарыыр турган. Тарааны, бир эвес каан чай болур болза, бир-ийи-даа катап суггарар. Ону суггарарда, шокарлавайн, албан дески кылдыр суггарар. Багай эвес дүжүттү ажаап ап турган.

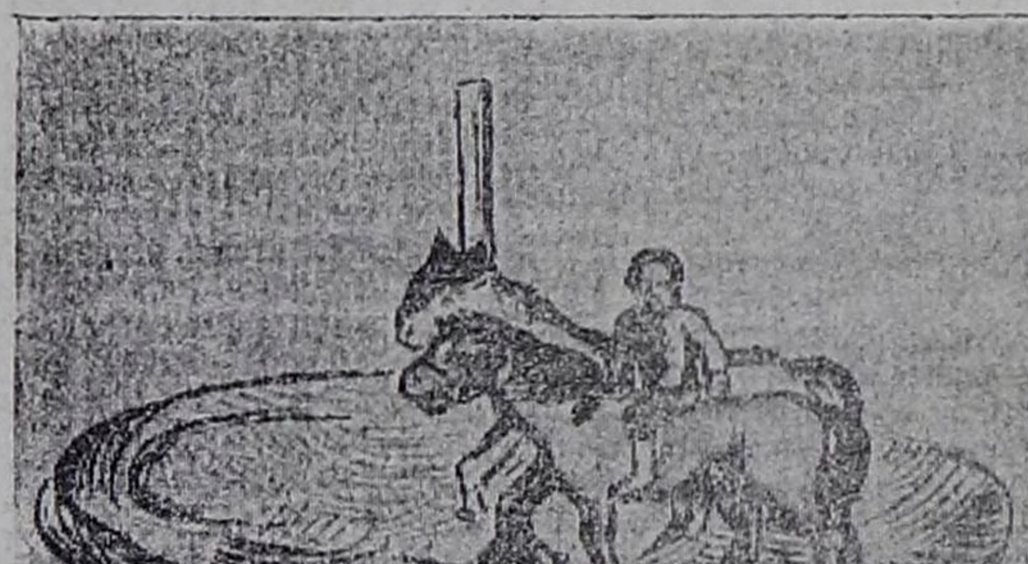

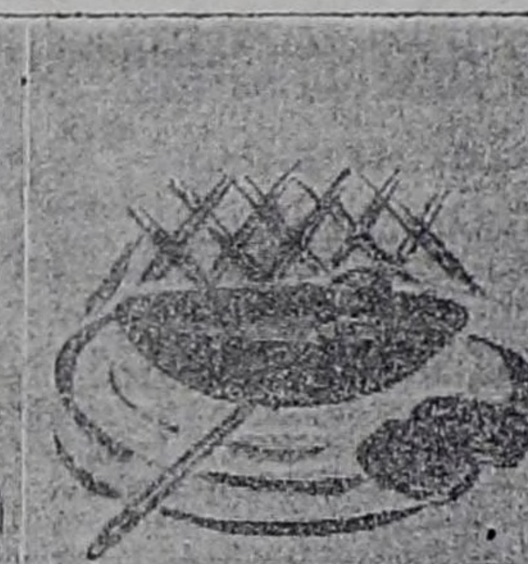

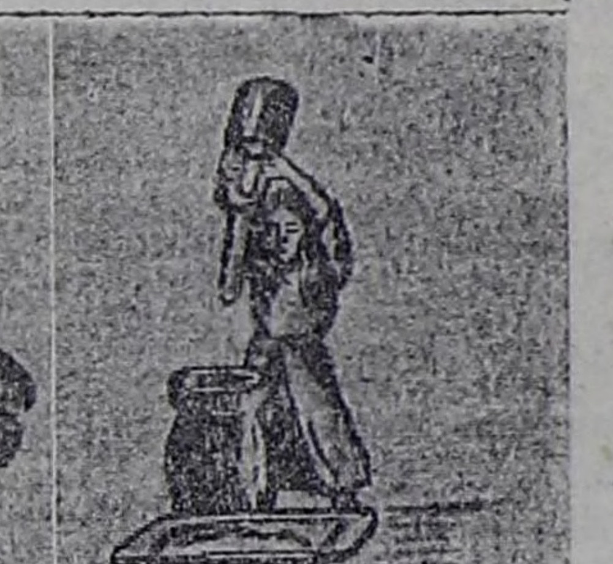

Тарааны кезери. Ол үеде тарааны хол кадыыры азы сиген кезер кадыыр-биле кезер турган. Тараа чаңгыс аай дүшсүн дээш, сиген кезер кадыырның бизинге чиңге демир дузактарны чолдак-чолдак кылдыр кескеш, аразы кожа-кожа кылдыр шарааш, ам кезип эгелээр. Мынчаар кезерин «шөргелеп кезери» дээр. Хөй тараа тараан кижилер элээн хөй кижилер дилеп, айбылап алгаш, кестирер турган.

Тавыча дээрге кескен тарааны 5-6 тудумну бөле каап кезерин ынча дээр.

Моожа — чер-черде каггaн тавычаларны элээн улуг кылдыр тал-биле бөле каап тургусканын ынча дээр.

Сноп — шала бичии тургуза шашкан суланы көк суланың элээн хөй сывы-биле баглаанын ынча дээр. Снопту мал чеминге хереглээр. Бир эвес сула бышкан болза, бастыргаш, тараазын аргандорган малдарга азы анайхураганга бээри-биле шыгжап алыр. Эки суланы келир чылдың үрезини кылдыр белеткеп каар.

Тарааны бастырары. Тарааны кезип моожалааш, тараа бастырары-биле аштап каан шаңга бөле сөөрткеш, аъттар азы шарылар-биле бастырар. Шаңның дал ортузунга быжыг чагыны кадаар. Тараа бастырар аъттарны (шарыларны) база-ла мунукчу кижи башкарар. Малдарның өдээн бир кижи удур-ла аштап турар. Оон башка тараа-биле холужа бээр. Тараа бастырып турар малдарны элээн үр дескиндиргеш, шан даштынче үндүр четкеш баглаар. Тараазы адырылган саванны хостуг кижилер дем-биле шан даштынче үндүрүп бөлүп турар. Дүшкен (бастыртынган) таraада саван чок апаарга тарааны шанның бир азыынга бөле эжип алыр.

Тарааны хайыыры. Бөле эжип каан тарааны салгынсырын келирге, ыяш хүүрек-биле бедиди октап тургаш, бок-чамындан арыглаарын «тарааны хайыыры» дээр турган. Овааландыр хайаан тарааның богун, саваңын хараган ширбиил-биле удур арыглап аштап турар. Бир эвес тараа урар барба чок болур болза, арыг тарааны уургай, оңгача каскаш, черге хөөп ажаар.

Тарааны чем кылдыр хооруп, соктап, дээрбелеп тыртып алыры ам-даа уттундурбаан чүве болганда, ону борта биживес мен.

Сергей Хомушкунуң чураан чуруктарында чер чарып, хол, сиген кадыырларын, тавыча, моожа, сноп тарааларны, тараа кезип, бастырып, хооруп, соктап, дээрбеге тыртып турар ажылдарны көргүскен.

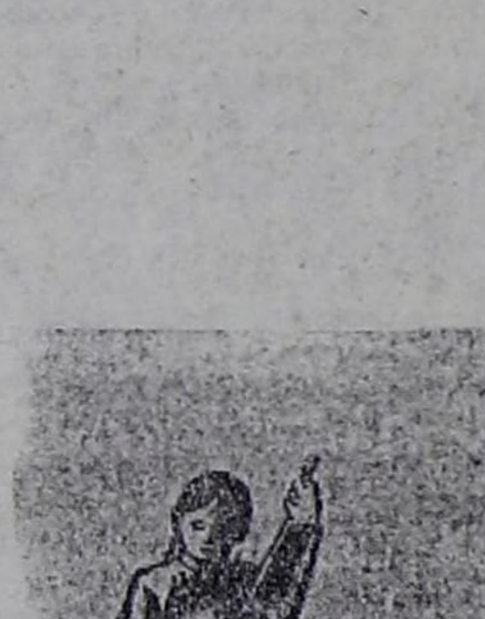

Сарыглар ТАВА-САМБУ.
Чуруктары Сергей ХОМУШКУНУУ. Гонорарын «Шынга» арттырдывыс.

Бөмбүрзектиң судалы

⊙ **НЬЮ-ЙОРК.** Боснияда мусульманнар сербилерге хамаарыштыр өнчүк-чөңгээни кылып, Бихач хоорайның олар боолаар кылдыр албадаарын оралдажып турар деп, Каттышкан Нациялар Организациязының чингине секретарының тускай төлээлекчизи Джо Силлс медеглээн. «Айыыл чок чоруктуң зоназы» кылдыр чарлаан Бихач хоорайны сербилер мусульманнарның өнчүк-чөңгээзиниң түңнелинде боолаар ужурга таваржыр болза, сербилерге удур ындыг боолаашкыннарны КНО-нуң күштери кыла бээр боор деп, мусульманнарның удуртулгазы кордап турар. Мусульманнарның ол өнчүк-чөңгээзи Босния сербилериниң харыы хөделиишкиннерин болдурар болза, хамаатыы чоннуң ортузунга чаа өлүм-чидим, үрегдээшкиннер чайлаш чок болур апаар деп, сеткил дүвүрээшкин-биле КНО-нуң чингине секретарының төлээлекчизи демдеглээн.

⊙ **ВАШИНГТОН.** Американың Каттышкан Штаттарының президентизиниң резиденциязы — Ак бажыңның чанынга эрткен понедельниктиң дүнезинде «Сессна-172» деп бичежек самолет чуурлуп кээп дүшкен. Ондактыг ол таварылганы АКШ-тың чажыт албан чери истеп көрген. Чажыт истелге албаның төлээлекчизи Карл Мейерниң медеглээниниң ёзугаар-алырга, самолетту чүък машиназының 38 харлыг чолаачызы Фрэнк Кордер деп кижи башкарып чораан болгаш чуурулган самолеттуң иштинге боду өлген. Балтиморнуң делегей аэропортунга ажылдап турган ол кижи угаан-медерел талазы-биле дудуу кижи болган.

⊙ **БУХАРЕСТ.** Хамаарышпас ийи румын күрүнелерниң аразынга харылзаалар чоннуң, ооң дылының, төөгүзүнүң, культуразының болгаш чаңчылдарының чаңгыс эвинге үндезилеттинип турар деп, Румынияның даштыкы херектер сайыды Теодор Мелешкану медеглээн. Молдованың даштыкы херектер сайыды Михаил Попов-биле ол чугаалажыышкыннарны Бухарест хоорайга кылган болгаш ийи чурттарның аразынга харылзааларны уламна калбартыр дугайында дугуржулгага ат салган. Румынияның болгаш Молдованың аразынга бүгү талалыг харылзааларны калбартыры онза чугула ужур-дузалыг деп, Румынияның удуртулгазының санап турарын ол чурттуң радиозу дамчыткан.

⊙ **ПАРИЖ.** Францияның президентизи Франсуа Миттеран тускай медеглел кылган. Бодунуң мандадының хуусаазы доозулгуже чедир күрүне баштыңының албан-дужаалынга хевээр артар деп бодап турарын француз президент дыңнаткан. Ам 78 харлыг ол президент бо чылдың июльда дагын кезип эмнээшкинни кылдырткан. Ооң сидик оруунуң бестеринде рак аарыг бар болган. «Күрүне баштыңының хүлээлгелерин күүседиринге мээң аарыым амга чедир моондак болбаан» деп, Франсуа Миттеран чугаалаан.

⊙ **БОНН.** Германияның Монстер хоорайының чурттакчылары улуг халапка таваржыр часкан. Ук хоорайның чоогунда шериг өөредилгезиниң черинден адып үндүрген снаряд (105 миллиметр үгер-боодан) хоорайның төөгү талазы-биле алдарлыг төвүнге эрткен понедельникте хүндүс чазылган. Ол чооккавыга кижилер чорбаан түңнелинде өлүм-чидим, кемдээшкин, балыгланыышкын чок болган. Хоорайның прокуратуразы ындыг озалондактың болдунган чылдагаанын, буруулугларны илередир, харысалгага киирер сорулга-биле истелгени чорудуп турар.

⊙ **АФИНЫ.** Грецияның премьер-министри Андреас Папандреу тускай медеглел кылган. Ооң чугаалааны болза: «Чөөн чүктен илдең-не кыжаныышкынны билип тур бис. Турцияның удуртукчулары Греция дугайында дайынзырак ёзу-биле чугаалап турарлар». Делегейниң үлетпүр ярмарказы болуп эрткен Салоники хоорайга парлалга конференциязынга грек чазактың баштыңы чүве чугаалаан. Грецияның чамдык девискээрлерин алырын Турция күзеп турар, ынчалзажок бистер ол чурт-биле найыралдыг харылзааларны тургузарын күзеп турар бис, а бистиң чуртувус — тайбыңга бердинген чурт деп, Грецияның премьер-министри журналистерге медеглээн. Грецияның болгаш Албанияның аразында харылзааларның амгы байдалынга премьер-министр база доктааган. Албанияның девискээринде эвээш санныг гректер чурттап турар. Беш грек кижини «шпионнар» деп чарлааш, узун хуусаада Албанияның суд эрге-чагыргалары шииткен сөөлүнде ийи чурттарның аразында харылзаалар дыка чидигленген. Албанияда чурттап турар эвээш санныг гректерни ол чурттуң эрге-чагыргалары күш-биле узуткаарын оралдажып турар деп, А. Папандреу медеглээн.

● **КОПЕНГАГЕН.** Парламентилер аразынга эвилелдиң 92-ги конференциязы Данияның найысылалында ажыттынган. Парламентилер аразынга эвилелдиң кежигүннери 129 чурттарның 500 ажыг парламентарийлери конференцияның ажылынга киржип турар. Парламентилерниң иштики демократиязының, национал албан черлериниң болгаш организацияларның быжыглаарының, кижи эргелериниң шыңгыы камгалаарының чугула айтырыгларын конференцияда чугаалажып эгелээн. Россия Федерациязының парламентарийлери конференцияда киржип турар.

● **ПОЗНАНЬ.** Төп болгаш Чөөн Европа чурттарының, а ол ышкаш НАТО-нуң кежигүннери күрүнелерниң чепсектиг күштериниң каттышкан шериг өөредилгези Польшаның Познань хоорайының чоогунда боодалга черинде эгелей берген. Каттышкан шериг өөредилгезин НАТО чурттарының «Тайбыңның нүүрү дээш кады ажылдажылга» деп адаан программазының хемчээлинге планнаан турган. Шериг өөредилгезин «94-түң кады ажылдажылгазының көвүрүү» деп адаан. Каттышкан шериг өөредилгезинге Венгрия киришпээн. Дүшкен ССРЭ-ниң эвилел республикаларындан шериг өөредилгезинче бодунуң солдаттарын чүгле Украина биле Литва чоруткан.

● **ВАШИНГТОН.** АКШ-тың республиканчы дээр партиязының кол ажылдакчыларының бирээзи, америк конгресстиң сенадында эвээш нуруузунуң удуртукчузу Роберт Доул медеглел кылгаш, АКШ-тың шериглериниң Гаитиже шургуп кирер дээн планынга удурланган. «Гаитиже бир эвес америк шериглер шургуп кирер болза, ол дыка улуг частырыг болур ийик» деп, Си-би-эс телекомпанияга берген интервьюзунга сенатор медеглээн. Ооң ыңай Роберт Доулдуң чугаалааны: «Бо айтырыг талазы-биле америк администрация шиитпирни хүлээп апкан ышкаш. Ам чүгле боттандырары арткан. Ук шиитпирни дараазында ийи азы үш неделяда күүседип кириптер шинчилиг-дир».

● **НЬЮ-ЙОРК.** Америк шериглерниң Гаитиже шургуп кирериңге АКШ-тың чурттакчыларының хөй нуруузу удурланып турар. «Ньюсуик» журнал бо айтырыгга хамаарыштыр хөй-ниитиниң санал-оналын алырын организастаан. Аңаа киришкен назы четкеннерниң, тодаргайлаарга, бадылаар болгаш соңгуттурар назылыгларның 57 хуузу америк шериглерни Гаитиже киирериңге удур болган.

● **БУЭНОС-АЙРЕС.** Латин Американың 14 күрүнелериниң президентилериниң ужуражыышкыны Рио-де-Жанейро хоорайга болуп эрткен. Кубаның ниитилел амыдыралын демократчыдарын негээн резолюцияны ужуражыышкынның киржикчилери хүлээп алган. Кубаның амгы удуртулгазынга хамаарыштыр эң-не чидиг документини бир-ле дугаар хүлээп алганын Аргентинаның удуртулгазы демдеглээн.

● **МАДРИД.** Испанияның болгаш ооң составында Барселонаның политиктиг партияларының, хөй-ниити организацияларының массалыг чыскаалдары, митингилери Барселонаның төвүнге болган Каталония хүнүнүң байырлалы-биле холбаштыр ындыг чыскаалдарны организастаан. Аныяктарның радикалдыг дээр бөлүктериниң кежигүннери дүне орай Каталония шөлүнүң девискээринге магазиннерниң эжиктерин, автомашиналарны үрегдеп, хулиганзыг хөделиишкиннерни эгелей бээрге, корум-чурум камгалаар күштер оларның хөделиишкиннерин соксадып турган үеде ийи кижи балыгланган.

(РосИТА-СЧТА).

Алексей РОСТОВЦЕВ.

ДАШТЫКЫ ЛЕГИОН

(Тоожудан үзүндү)

Аныяк Буххольц-биле кады кырган Буххольцтуң бажыңынга чедип келдим. Кырган немецтиң сагыш-сеткилиниң аажок дүвүрээни илдең болду. Бистиң планнаттынмаан турган ужуражыышкынывыс онзагай байдал-биле холбашкан дээрзин билип алдым. Кырганның бажыңынга келиримге, мени карангы парк иштинче дораан эдертип алгаш баады.

— Кончуг чажыт медээни кадагалап шыдаар силер бе, дээрги Фогт?—деп, ол айтырды.

— Немец офицер-биле чугаалажып турарымны сактып тур силер бе, дээрги фон Буххольц?—деп удур айтырдым.

— Че, че ажынмаңар, силерни дилеп тур мен — деп, кырган мени оожуктуруп кагды.— Силерге дыңнадыр дээним чажыт медээлерниң онза чугулазынче силерниң кичээнгейиңерни угландырар бодаан мен. Чазакка удур сүлчээ Аурикада тургустунган. Ам ийи хонгаш, сүлчээчилер чурттуң президентизиниң амы-тынынче халдаарын планнап турар. Ону өлүргеш, шериг эргилдезин кылыр бодап турар — деп, фон Буххольц меңээ дуюкаа чугаалады.

— Ха! Кырган Мендосаны өлүрери кымга ажыктыг болган чүве ирги? Коммунистерге эвес ирги бе? Ынчаарга коммунистер ийи-чаңгыс өлүрүкчү үүлгедигни хүлээвес улус деп билир мен.

Мээн ол чугаамны кырган дыңнааш, чугаазын уламчылай берди.

— Генерал Ламберц ол сүлчээни удуртуп турар.

— Силерниң сагыш-сеткилиңерниң дүвүреп турарының чылдагаанын ам-на билип алдым, дээрги фон Буххольц. Демги ол генерал Ламберц марксчыларның талазында эвес боор. Ол — бистиң үзел-бодалывыс-биле дөмей үзелдиг кижи болгай. Шериг эргилдезинден канчап-даа качыгдап болбас ужурлуг бис.

— Арай ындыг эвес боор, майор Ламберц —Оппенгеймерниң кижизи-дир, ынчангаш немецтерни көөр хөңнү чок. Аурикада немец мафияны чок кылыр дугайында бодунуң кижилеринге ол чаңгыс эвес удаа чугаалап турган — деп, кырган сагындырды.

Мурнуу Африканың миллиард хөреңгилиг алдан байлаарының бирээзи Оппенгеймерниң ады меңээ эки билдингир турган. Капиталистиг делегейде стратегтиг чиг эттиң элээн хөй нуруузу ол кижиниң боол турар. Аурикaның бүгү даг байлаа Оппенгеймерге хамааржыр. Шуут-ла ирик бай кижи.

— Президентиниң амы-тынынче халдаашкынның планы силерге тодаргай билдинген ирги бе?— деп айтырдым.

— Ийе. Делькадо өлгенден бээр ам ийи хонгаш демдеглел болур. Делькадонуң өлгеч хүнүн таварыштыр ооң мавзолейинге чечектерни амгы президент Мендоса аппарып салыр. Чечек салырының ёзулалының үезинде Мендосаны өлүрер бодап турар.

— Хөй план ышкажыл: Мендосаның камгалалы дыка күштүг, бүгү гвардия, идегелдиг полицейжилер болгаш шериглер ону камгалаар. Ам ийи хонгаш Хосталга шөлүнге гвардейжилер, шериглер болгаш полиция ажылдакчылары эңмежок болур —деп чугааладым.

— Делькадонуң тураскаалының болгаш мавзолейиниң аразында кызаа өдүг бар.

— Ийе. ол черни билир мен. Ам ийи хонгаш даң бажында унтер офицер баштаан беш гвардейжи ол өдүгнү дуглаптар.

— Чок, гвардейжилер болгаш шериглер анаа турбас. Силерниң начальнигиңер полковник Нокс гвардейжилерни, полицейжилерни анаа тургуспас деп турар.

— Ноксту садып алганнары ол бе?

— Ийе. Ону садып алганнар. Хөлезиниң, хээлиниң ортаа кезиин ол ам безин кармаанап алган. Сүлчээчилер тиилээн таварылгада Нокска генерал дужаал болгаш чүс муң доллар бээр болган.

— Дыка-ла кажар кижи-дир аа? Нокс болза АКШ-тың хамаатызы болгай. Ынчангаш Роджерстиң агентизи боор.

— АКШ-тың федералдыг истелге бюрозу болгаш Төп разведка эргелели эвээшти төлеп турар-дыр — деп, кырган немец чугаалады.

— Аурикада чурттап турар немецтер — бистер президентиниң өлүрү чугула деп билип турар бис — деп, кырган Буххольц чөпшээрешти.

— Мендосаны өлүрер планны кым күүседир болган ирги?— деп айтырдым.

— Ону өлүреринге бир тенек оол чөпшээрешкен. Ол оол ам ийи хонгаш, полицейжи хептиг кедиптер, хол боозун ап алган келир. Чечек салыр үеде Мендосаны болгаш Рохести өлүрерин планнаан — деп, кырган чугаалады.

— Мындыг тодаргай медээни агентилерни дамчыштыр алдыңар бе?

— Ийе. Солуннардан эвес, агентилер дамчыдып берген.

— Дыка шыырак организация силерде бар-дыр аа, дээрги фон Буххольц?

Кандыг-даа организация чок. Бо черниң немецтериниң бичии эвилели бар. Кончуг нарын байдалда, берге үеде чурттап турар-дыр бис. Кым акша харамнанмас болдур, ол кижи тиилээр апаар. Бо черде немецтерниң эвилелинде дыка мергежилдиг кижилер бар, олар бүгү делегейге билдингир фирмаларга өөренип алган — деп, фон Буххольц мактанды.

— Ол фирмалар — абвер болгаш СД бе?

— Ийе.

— Сүлчээ дугайында Рохес билир ирги бе?

— Чок. Билбес кижи.

— Сөөлгү айтырыым бар ийин, дээрги фон Буххольц: сүлчээ дугайында бо бүгү медээни меңээ чугаалаан херээңер чүү ирги?

— А бо бүгү медээни силер Рохеске дамчытсын дээш. Чүгле Рохеске. Өске кымга-даа чугаалап болбас.

— Силерге, силерниң өг-бүлеңерге улуг өөрелиг мен, дээрги фон Буххольц. Силерниң кандыг-даа дилээңерни, айтырыышкыныңарны күүседиринге белен мен — деп, кырганга бүзүреттим.

— Айыыл чок чоруктуң сайыды генерал Рохеске бо дугайында чугаалаваан ужурум мындыг: бир эвес сүлчээчилер тиилээр болза, канчаар мен? Хөй эт-хөреңгим бар болгай. Сүлчээчилер тиилээр болза, силерде чүү боор: самолетка олуруптарга, дезиптер силер.

Баштайгы ужуражыышкын үезинде ол кырган фашист тодаргай хөделип билир кижилер дугайында чугаалаан чүве. Ооң ол чугаазының утказын ам-на билип кагдым. Оларның даалгазын күүседир кижини мээң нүүрүмде тып алганнары олдур!

Кырган фон Буххольц карманындан элээн улуг чагаа хавын ужулгаш, менче сунду.

— Мында элээн хөй акша болгаш даштыкы кижи адынга паспорт бар. Сүлчээчилер тиилей берзе, бо чурттан дезиптер силер, дээрги майор — деп меңээ чагыды. Силерниң айыыл чок чоруунар дугайында база сагыш салган бис.

Фон Буххольц бодунуң бажыңында столоваяже мени чалай-дыр. Чеже-даа аштаан болзумза, кежээки чемнениишкинден, ооң чалалгазындан ойталадым. Чагаа хавын ап алдым. Ону кажан-даа ажытпас мен: Аурикадан дезер план менде чок! Бажыымга дыка орай келирин күзевээн мен: улус сести бээр болгай.

Ол дүне көңгүс карак шиммээн мен. Төп-биле радио харылзаазы ам-даа тургустунмаан. Берге байдалдан уштунары, төптүң даалгазын күүседири менден дүрген негеттинип турган.

Өлүрүн бүгү чурттуң маңнап турары кырган Мендосаны өлүмден камгалаары — меңээ дыка-ла аңчыг болган. Ынчалзажок кырган президентини өлүрери бүгү чоннуң тура халыышкынынче кыйгырыг болуп шыдавас дээрзин эки билген мен. Ооң орнунга Мендосадан безин дерзии кижини олуртуп каарлар, ынчаарда чурттуң депшилгелиг күштеринге, бирги ээлчегде коммунистерге удур өлүрүкчү үүлгедиглер чайлаш чок эгелээр апаар. Мендосаны 1973 чылдың апрельде өлүрген болза, эрге-чагыргага генерал Ламберц баштаан сүлчээчилер кирер турган. Ламберц кедергей барыын үзелдиг болгаш дерзии кижи дээрзин билип турган мен. Ынчангаш сүлчээчилерниң планын үзери эргежок чугула-дыр деп түңнелди кылдым. Президент камгалакчыларының аразында сүлчээчилерниң төлээлекчилери бар дээрзин база билдим. А кажан олар тиилээр болза, мээң адым сүлчээчилерге дораан-на билдине бээр. Мээң амы-тынымны генерал Рохес бичии-даа тоовас, ынчангаш сүлчээчилер планының дугайында медээни генерал Рохеске дамчытпас болгаш өлүрүкчүнү бодум узуткаар дугайында шиитпирни хүлээп алдым. Президентини өлүрер дээн кижини чок кылыры — шериг кижиниң — мээң албан ёзугаар хүлээлгем турган.

Алексей ДҮГЕРЖАА
очулдурган.

(Уланчылыг. Эгези № 140 «Шында»).

Тываның Россияга каттышканының 50 чылынга

50 ЧЫЛ МУРНУНДА

(С. К. ТОКАНЫҢ ХҮН ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИНДЕН)

(Уланчызы. Эгези № №141, 142 «Шында»).

Бистер, ТАР-ның бүрүн эргелиг төлээлери, ССРЭ-ниң составынга ТАР-ны кирип алыр дугайында ТАР Биче Хуралының 7-ги Онза сессиязының дилеглиг декларациязын, Силерге, Михаил Иванович, тутсуп тургаш, Тываны Совет Эвилелиниң составынга кирер дээн дилээн болур-чогууру-биле шиитпирлээриңерни дилеп тур бис.

ССРЭ-ниң составынга кирип, оон хөй националдыг өг-бүлезинге улуг орус улус-биле кады чурттаар аас-кежик бистиң чонувустуң алыс күзели дээрзин бадыткавышаан, бистиң дилээвис ол хевээр боттаныр дээрзинге бүзүрелдиг бис»—деп айыткаан мен.

Михаил Иванович бистерни столче улам чоок олуртуп алгаш мынча диди: «ССРЭ-ге херек кырында бадыткалдыг кирер деп турар ышкажыңар чүл. Херек кырында бистиң-биле кады ажылдап, чурттап келген бистиң улузувус-ла болгай силер. Совет Эвилели-биле кады силерниң чуртуңарның хөгжүлдезин чаңгыс угланыышкынче тургузарынга шаптыктап турган эреңгей моондакты эдери черле кончуг. шын, а бис-даа ынчаар чугаалаар бис»—дээн.

«Чоннуң талазындан чөпшээрежип турар бе, силерниң талаңардан албадалдыг базыышкын турбады бе?» дээрге, бистиң чонувус бүрүн чөпшээрежип турар, а харын-даа «ССРЭ-ге ТАР-ның каттыжар дугайында айтырыг чүге тургуспайн турар силер» — деп ажык чемеңи үр үеден бээр дыңнап келдивис» —дээн бис.

Ак-гвардейжи эрги шериглер болгаш эрги орус чүдүлгениң кижилери силерниң бо айтырыңарны канчаар көрүп турар ирги, чүге дээрге олар совет эрге-чагыргадан дескен-ле болгай. Кол-ла чугула чүве, чоннуң хөй кезии «чүүлдүг» дээнинде. Ындыг болганда силерниң дилээңерни Президиумга тургузар бис, а силерниң дилээңерни хандырар дээрзинге бүзүрел бар-дыр.

Михаил Иванович улаштыр айтырды: «ТАР-да мал бажының кызырлып турарын кандыг чылдагааннарже чая каарыл?». Ол дугайында тайылбыр бергенивис соонда, «Силерниң байлааңарның үндезини болганда, улуг кичээнгейни салыр херек»— диди.

Оон соонда Михаил Иванович Калинин дыка хөй чагыг-сүмелерни берди. Оон чугаалааны болза:

ССРЭ-ниң составынга киргениңер-биле холбаштыр ТАР-ның араттарының амыдырал-чуртталгазын баксырадып болбас, ол чүгле улам экижиир ужурлуг.

1. Чаа бо хемчеглерни чоңга эки билиндирер, оон деткимчезинге даянып херек. **Кандыг-даа социализация чоруткан ажыы чок.** (мен шыйдым — Н. К.) Шеригже ам бодунда албас, бодунуң бичии кезээ хевээр турзун, оларны эки кедирер, ылгавыр демдээн чугаалажыр, ниити шериг формага үндезилээр.

2. Хоойлулар совет ёзуга үндезилеттинген болза-даа, араттарга билдингир болур ужурлуг.

3. Ажыл-агый болгаш санхөө талазы-биле силерге дузалаар херек.

4. Михаил Иванович Калинин адаанда солун саналдарны чугаалады:

а) шериглерни чоңга магаданчыг кылдыр эки кедирер херек, суурларга, өглерге шериглер келирге, кыстар көргеш-ле ынакшып, бо-ла болгай мээң шериим деп турар кылдыр;

б) оран камгалалын быжыглаар херек. Ам бодунда бис барыын чүкте чаалажып турувуста, силер моолдар-биле кады серемчилеңер, белен турунар. Ол ам дораан болур дивейн тур мен, орай, эрте-даа болза, чаалажырывыс чадавас, мен аңаа чедир чурттавазымдаа магат, а силер чурттап, көре бээр силер.

Чурттуң камгалалын быжыглаары дээрге -- ол чуртка аңаа-ла ынак болуру эвес. Көрүнер даан: бис кожа күрүнелеривис, оларга дегбейн турувуста, бистиң күрүневисти узуткаар-даа бодап турдулар. Кажан оларны чула шаптарывыска, ам кээп: «Күжүр улуг кожамны, силерге бис канчаар-даа аажок чоок, найыралдыг бис»—суг дижип, чулчуруп эгеледилер.

Бистиң Россия Федерациязы чөөн-даа, барыын-даа чүкче чоорту чылып орар, а бистиң акы-дуңма республикаларывыс барыын чүкче чылып бар чыдар.

Бистиң ажыл-херээвиске чедиишкиннерни күзээш, силерниң айтырыыңарны көөр Президиумче чалаткан турарывысты сагындырды.

* * *

МАЛЕНКОВ-БИЛЕ ТЕЛЕФОННАШТЫМ

(1994 чыл. 9 ай 30-де, 4 шакта).

Мендилешкеним соонда, бистиң айтырыывысты катап шиитпирлээрин диледим.

Харыы: Амгы үеде кол айтырыгже (ССРЭ-ниң составынга ТАР-ның кирери, ТАРН-ны ВКП(б)-ниң составынга киирери) кичээнгей салыр херек. Бо айтырыгларны шиитпирлептерге, өске айтырыгларны көөрү белен апаар. Ол айтырыгларны көөрүнче бүгү күштерни мобилизастап тур мен. Оон соонда силерни 3-4-даа хонук тутпас бис.

...Силерни бис самолет-биле чедирер бис. А силерниң ында кандыгыл дээрге, Саян сыннары ужудуушкунга дыка шаптыктыг деп сагындыргаш, саналды хүлээп алган мен.

1945 чылдың февраль 8-те 3 шакта (Тываның шагы-биле) Москва-биле дорт радио-биле чугаалажылга бир-ле дугаар болганы Тываның төөгүзүнде онзагай чүүл чүве. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң харысалгалыг ажылдакчызы эш Туманов-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединге соңгулдалар дугайында чугаалашкан мен.

* * *

ТӨӨГҮЛҮГ ХҮННЕРДЕ

1944 чылдың октябрь 10-да ВКП(б) ТК-ның Политбюрозу ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ТАР-ның Совет Эвилелинге каттыжарының дугайында Чарлык төлевилелин чүүлдүг деп көргеш бадылаан.

* * *

1944 ЧЫЛДЫҢ ОКТЯБРЬ 11

Дендии-ле чаагай, аяс, казан хүн. «ССРЭ-ниң составынга Тыва кирер дээрге, агаар-бойдус безин байлаштыр хүлүмзүрүп тур ышкажыл»— деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Херек эргелекчизи Козловтуң чугаалааны-ла шын. Ам хүндүскүнүң 1 шак 50 минута. Бистер эш М. И. Калининниң эжиинде өрээлде олур бис. Бистиң чанывыс-биле эш Москатов мендилежип эрти. Болчашкан шак деннежип келири билек, бистерни М. И. Калининниң кабинединче чалады. Эш Шкирятов: «Чоок олуруңар даан, ынча дыка ынаарлаваңар, биске чоок болур күзелдиг болганыңарда» —диди.

Михаил Иванович Президиум ажыттынганын чарлааш, хүн айтырыын дыңнатты. Хүн айтырыы чаңгыс болду: «ССРЭ-ниң составынга ТАР-ны хүлээп алырының дугайы». Өске саналдар бар, чогун айтырды. Хүн айтырыын бадылады.

Сөс алыр кижи болза эш Тока диди. ССРЭ-ниң составынга кирерин дилээнивис Декларацияны номчааным соонда, бо улуг төөгүлүг болуушкун-биле Михаил Иванович Калинин байыр чедирди.

1944 ЧЫЛДЫҢ ОКТЯБРЬ 11-ДЕ, ХҮНДҮСКҮНҮҢ 2 ШАК 10 МИНУТА (МОСКВАНЫҢ ШАГЫ-БИЛЕ) ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ШИИТПИРИ-БИЛЕ ТЫВА АРАТ РЕСПУБЛИКТИ СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ СОСТАВЫНГА ХҮЛЭЭП АЛГАН.

Ол төөгүлүг Президиумге олурушканнар болза: М. И. Калинин, Шкирятов, С. М. Буденный, Куусинен, Москатов, Ю. М. Каганович, Бахмутов, Латышев.

Тыва таладан: Тока, Чымба, Лопсанчап, Тюрин, Калиничев. Шупту Президиум кежигүннери изиг байырлап, хол тутчуп, бо улуг төөгүлүг болуушкун дээш бистиң холдарывысты туттулар.

* * *

ВКП (б) ТӨП КОМИТЕДИНДЕ

1944 чылдың октябрь 11-де хүндүскүнүң 4 шакта ВКП(б) Төп Комитединиң оргбюрозунуң хуралынга Тываның айтырыын чугаалашкан.

ТАРН-ны ВКП(б)-ге хүлээп алды. Партия документилерин бадылады.

Бүгү наркоматтарга Тыва областың культура, экономика айтырыгларынче хамаарышкан хемчеглерни боттандырарының даалгазын берди.

ВКП(б)-ниң Тыва обкомунуң составынга дараазында эштерни бадылады:

ВКП(б)-ниң обкомунуң бюрозунга:

1. Тока — ВКП(б) обкомунуң бирги секретары;
2. Куварин — ийиги секретары;
3. Базыр-Сат — пропаганда секретары;
4. Талганчык — каадыр талазы-биле секретары;
5. Чымба — облкүүском даргазы;
6. Товарищтай — НКВД эргелелиниң начальниги;
7. Тадар-оол — секретарьның мал, чер талазы-биле оралакчызы;
8. НКГБ-ниң эргелел начальниги;
9. Момбужай — ВЛКСМ обкомунуң секретары.

Кандидат кежигүннеринге:

1. Бак-Көк — облпрофсоветтен;
2. Намчак — көдээ а/а килдис эргелекчизи;
3. облкүүскомнуң даргазының бирги оралакчызы.

Адаанда эштерни ВКП(б)-ниң кежигүнүнге дорт хүлээп алды:

Чымба, Анчымаа, Момбужай, Талганчык, Намчак, Бак-Көк, Тадар-оол, Иванов.

* * *

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң «ССРЭ-ниң составынга ТАР-ны хүлээп алыр дугайында» Чарлыының төлевилелин бадылады.

Кызыл-Эник **КУДАЖЫ**
Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы.

ТЫВЫЗЫМ—ТЫВАДА

Сактыышкыннар, бодалдар

(Уланчызы. Эгези №№ 139, 141, 142, 143, 144, 145 «Шында»).

Оон ыңай Москвага бир-ле хуралга чорумда, А. И. Аджубей бисти хүлээп алган. Ол үеде «Не имей сто рублей, а женись, как Аджубей» тывалаарга, «Чүс рубльдиң хереэ чок, чүгле Аджубей дег кадайланып ал» деп чугаа журналистер ортузунга нептерээн турган. Мен аңаа Алексей Ивановичиниң ССРЭ-ге коллективизация үезиниң сураглыг тракторизи Петр Дьяков дугайында «Оттуг тракторист» деп рассказын болгаш өске-даа чогаалдарын очулдурганымны, чамдыктарын «Сылдысчыгаш» солунга парлаттырганымны чугаалаан мен. Ылаңгыя тракторист дугайында рассказ тыва өөредилге номарынга база кирип турган. Петр Дьяков эң баштайгы совет трактористерниң бирээзи, ону кулактар дүне туткаш, кырынче бензин куткаш, өрттедипкеннер. Ооң магабоду дүне чалбыышталдыр хып турган. Оттуг тракторист оон өлээн, дириг үнген, соонда Ада-чурттуң Улуг дайынынга безин киришкен. Ооң дугайында база бир сураглыг чогаалчы В. Молчанов шүлүглел бижээн, оон үнген ырны улус ам-даа ырлажып турар:

По дороге ли, по полю, по тракту ли,
Всё равно нам с тобой по пути.
Прокати нас, Петруша, на тракторе,
До околицы нас прокати.

Бо чугаа соонда Алексей Иванович хуралдарга мээң-биле үргүлчү чугаалажыр, Тыва дуганын сонуургаар, ону черле барып көөр мен дээр кижи. Якут эштерим И. Аргунов, Г. Горохов суглар Соңгу чүкче чалаарга, ол: «Алмаз есть алмаз, а пушнина—во!» дээш, улуг-эргээн көргүзүп кааның сактыр-дыр мен. Ол талантылыг журналист 1993 чылда чок апарган. Бурган өршээзин.

Н. С. Хрущевтуң орнунга Л. И. Брежнев олурупкаш, ооң эгелеп кааны, ооң доюлдуруп турганы чаартылгаларны, өскерилгелерни дораан соксадып каан. Кижини бурганчыдар чорукту салба шаап эгелээн Хрущевтуң күженнишкиннерин чавырылган, оон орнунга Брежнев боду бирги кур-чержи апарган, алдын сылдыстар, дээрден чүве дег, төктүп-ле эгелээн. Ол дугайында Тывага безин хөктүг чугаалар тывылгылаан. Брежнев дуюкаа Тывага чорааш, барган дидир, оон өглерден улуг аптара аппарган-дыр, аңаа хөй орденнерин шыгжаары ол-дур деп чугаа дыргын тараан турган.

Эрге-чагыргага Брежневтиң келгени-биле бүгү чүве оожургаан. Чүү дээр боор, журналистер дыштаны-ла берген бис. Ынчангаш Хрущевту дүжүргенин чөптүр диштивис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «эргим Леонид Ильичиниң» чурттуң удуртулгазынга келгени-биле «таптаашкын» дижиривис шапты үе эгелээн.

Политика талазы-биле хоругдаттырганнарны, буруу чок черге репрессияга таварышканнарны Н. С. Хрущев агартып, хостап эгелээн турган. Тывага база «контрлар» дирткеш, боолаттырып шаажылаттырган Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Данчай сугларның өөрүн болгаш кеземчеге онаашкан өске-даа чүс-чүс кижилерниң кем-херээниң составы чок дээш, агартып кирипкен турда, ол буянныг чорукту эш Л. И. Брежневтиң айтыышкыны ындыг чүве дээш, Тока соксаткаш, чоңга чарлаарын хораан турган. Оон туржук, репрессияларга Токаның киржилгезин эң баштай истеп эгелээн эштер С. И. Бадаа биле Д. Б. Ондарны Москвада Ниитилел эртемнериниң академиязындан Тываже кыйгырткаш, СЭКП кежигүннериңден үндүр сывыртаан болгай. Ооң соонда ол эштерни истеп-сүрүп, орта ажыл бербейн, партократтар хилинчектеп шаг болганнар. С. И. Бадаа биле Д. Б. Ондарның ол дидим чоруун ам демдеглеп, арат чоңга чарлап, болур-чогуур бедик үнелелди берип, оларның ат-алдарын катап тургузары негеттинип турар.

Чазар, часпас-даа бол, Хрущев хөделип турган болдур ийин. Ооң чазыглары, алдагдалдары, шынап-ла, хөй турган. Ынчалза-даа Хрущев чаңгыс черге таалап орбаан, а Брежнев дораан тамчыкка алзы берген. Ону чүгле «улуг» дивес, «Ленинниң улуг херээниң уламчылакчызы» деп адап берген. Таптаашкын үезинде Брежневтен эгелээш, барык бүгү бирги секретарьлар чогаалчылар апарганнар. Ол болур дооста, ыяп-ла шылгараңгай чогаалчылар.

Үениң негелдези ындыг турган. СЭКП Төп Комитединиң Чиңгине секретары Л. И. Брежневтиң «Бичии чер», «Кур чер», «Катап тургузуушкун» деп чогаалдарын тыва дылче очулдурар үүрге мээң үлүүмге онаашкан чүве. Ол мээң оодумнуң идепкеим-даа эвес турган. Үстүкү черлерниң дужаалы-биле ону кылган мен. Ол чогаалдарны автор боду бе азы өске кижи бижээн бе дээрзин билбес мен. Чогаал теориязын болгаш практиказын ёзугаар алырга, «Бичии чер» биле «Кур чер» черле шору сиижиттинген деп билир мен, а «Катап тургузуушкун» ындыг эвес, уран-чечениниң талазы-биле сула чогаал.

Кижиге чүдүүр чоруктуң уржуктарын чаңгыс чүгле Сталинче чууй каарга, таарышпас деп бодаар мен. Ол «аарыг» Ленинниң дужунда-ла эгелээн турган, ол хамчык совет үениң чеден ажыг чылдыг бүгү төөгүзүнүң дургузунда тарап келген. Чаа Генсек көстүп кээрге-ле, аңаа чүдүп эгелээр турдувус. Бир катап Швейцарияга азы Италияга өс чорууп турумда, Л. И. Брежнев мөчээн дээш, солуннарга «Москва безумствует» («Москва угаанын ышкыныпкан») деп эгелиг, кара кажаадарлыг кажыдалдар көстүп келген. Чүдүп өөренип калганывыс-биле база-ла ыглажып турдувус. Чаяан боор; ол меге медээ болган. Хозадыр улуг тыңган бис.

Л. И. Брежнев чогаалчылар съездилеринге үргүлчү олуржуп турган. Ынчалза-даа, сөс черле ап көрбээн. Ол Политбюронуң кежигүннеринге хүрээледип алган, анаа-ла саадап олурар турган. Бо кижи көөрге, удуп орган-даа ышкаш, хире-хире болгаш, аксын шимчедип каар. Ийиги хүнде келбес. Чай чок ыйнаан.

Брежневтиң соонда удуртулгага Ю. В. Андропов келген. Ооң корум-чурумга шыңгыы өскерилгелерни эгелээни хөйге билдингир. Аңаа шыдашпайн, иштики херектер министри Щелоков ышкаш кижилер бооланып өлүп турдулар. Ол Брежневтиң күдээзи, Щелоковтуң оралакчызы Чурбановту бир-ле дугаарында сегирип алган. Хээли алыр, саттынар чоруктар-биле демисел ылап-ла ынчан эгелээн.

Кремльдиң Улуг ордузунга болган бир съездиге президиумга олурган мен Чапсар үезинде Ю. В. Андропов чогаалчыларның удуртукчулары-биле чугаалажы берген, чанындан дыңнап турдум. Юрий Владимирович аныяк салгалдың өөредилгезиниң, кижизидилгезиниң дугайында кончуг-ла сагыш салып турар чорду. Бистиң аныяктарывыс бүгү Совет Эвилелиниң төөгүзүн, географиязын эки билир хирезинде, бодунуң районунуң, суурунуң, колхозунуң, совхозунуң байдалын билбес-тир деп чугаалады. Оозун бодаарымга, чоннуң амыдыралын ылап-ла ханы билир удуртукчу чорду. Ю. В. Андропов күрүне баштыңынга үр болбаан, аар аарыг шаптыктап каан.

Удуртулгага дараазында өлүр четкен улуг аарыг К. У. Черненко келген. Кремльдиң Улуг ордузунга ооң чугаазын чаңгыс катап дыңнаан мен. Кулактааш кеткеш дыңнап олурарга (ооң чугаазын анаа илип аары берге), эгиштеп турары илдең. Ындыг улуг аарыг кижи ындыг улуг харысалганы бодунга чүге ап алган кижи ийик, ол база үр болбаан.

Оон соонда ам-на М. С. Горбачевтуң чалгыы эгелээн. Ынчан журналистика шугумунга ажылдавайн турган мен, бодап көөрүмге, парлалга ажылдакчыларынга Хрущевтуң чедирип турган хилинчээ база катап эглип келген дег болган. Чаа Генсектиң чугаазының көву-даа кончуг, ону база шуптузун парлаар. Горбачевчу «эде тургузуушкун» эгелээн. Ооң кырынга «дүргедээшкин» деп чүве база тып алган. Арага-биле чиктиг демисел база эгелээн. Черле ынчаш, Горбачев үезинде чүү болбады дээр. Америка-биле чоокшулажыышкын, «Берлин ханазының» буступ дүшкени, социалистиг лагерьниң сандараазы, СЭКП-ниң болгаш ССРЭ-ниң буурап дүшкени..

Бир эвес менден эде тургузуушкунну, демократтыг чаартылгаларны кымнар эң баштай эгелээнил деп айтырар болза, чогаалчылар (!) деп чаңгыс сөс-биле харыылаар ийик мен. Чурукчулар, композиторлар, артистер болгаш черле культураның өске-даа ажылдакчылары-биле кады. Бирги ээлчегде, чогаалчылар, харын, Кижиниң арын-нүүрүнүң, чогаалдың болгаш уран чүүлдүң хосталгазы дээш демиселди олар шаг-ла-ла чорудуп турганнар. Ол дээш Сталинге карг-бажынналып, шөлүдүп, Хрущевка, Брежневке даштыкыже үндүр сывыртадып турганнар.

(Уланчылыг).

Байыр чедирип тур бис!

Бистиң хүндүлүг честевис **Денек-оол Шожалович САРЫГЛАР** бо хүннерде 50 харлап турар. Ол бүгү назынында республиканың көдээ ажыл-агыйынга бараан болуп чоруур. Амгы үеде Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының мал эмнелгезиниң килдис начальнигинде ажылдап турар. Республиканың көдээ ажыл-агыйының бир кол адыры болур малды янзы-бүрү аарыглардан камгалаар чаагай херекке ооң киирип келген үлүү улуг. Честевистиң төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр аңаа чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, каң дег быжыг кадыкшылды, ажыл-херээнге чедиишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежиин күзеп тур бис.

Дуңмалары Александр, Светлана, Маргарита, Юрий, оларның ажы-төлү.

ЧАРЛААЛДАР

ЧАЛАЛГА

Сүт-Хөл кожуунда **Хөр-Тайга школазының** үндезилеттингенинден бээр **55 чылы 1994 чылдың октябрь 1-де** болур. Ол хүнну таварыштыр **ачы-дуза марафонун** чарлап, ол школаны доосканнарны, аңаа ажылдап турган башкыларны болгаш өске-даа хамаатыларны келиринче чалап турар.

Оргкомитет.

АЖЫЛ-АГЫЙЛАР УДУРТУКЧУЛАРЫНГА

Уксаалыг мал садып алганы дээш чарыгдалын санап каан шынзылга-компенсациязын дүрген эккеп дужаарын **уксаажыдылга ажыл-агый каттыжыышкыны совхозтарга** дыңнадып турар.

ПЕДИАТР ЭМЧИНИ АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУРАР

Мөңгүн-Тайганың төп кожуун эмнелгезинге ажылдаар **педиатр эмчини** Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы ажылче чалап турар. Контрактыга (дугуржулгага) үндезилеттинген күш-ажыл керээзин-даа чарып болур. Ындыг керээниң негелделерин дугуржуп алыр

Республиканың Кадык камгалал яамызының кадрлар килдизи, телефону 3-53-90.

АКЦИЯЛАРНЫ САДЫП АЛЫҢАР

«Хопёр-инвест» компанияның бюрозу Ак-Довурак хоорайда ажыттынган. Ооң чоогунда турар Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга кожууннарның база хоорайның чурттакчылары моон соңгаар ол компанияның акцияларын садып ап, акшазын шыгжап болур аргалыг.

Бюронуң адрези: Ак-Довурак хоорай, Центральная кудумчузу, бажың № 1, «Тыва лаг-дүгү» комбинаттың эргелели, 3-кү каътта, телефону **17-71.**

АВТОМАШИНА АУКЦИОНУ

Элээн ажыглаттынган автомашинаны садар талазы-биле **аукционну 1994 чылдың сентябрь 22-де эртенгиниң 10 шакта** эрттирерин **Кызыл хоорайның эт-хөреңги эргелеп башкарар комитеди** чарлап турар.

Волга ГАЗ-24 автомашинаны 1980 чылда бүдүрген, садар **өртээ** (эге) **3.500000 рубль.**

Аукцион садыынга киржириниң чагыын 1994 чылдың сентябрь 20-ге чедир хүлээп алыр. Автомашинаның техниктиг байдалының документилери-биле дараазында адрести ёзугаар таныжып болур:

Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 32, кабинет № 106, телефоннары 3-27-90, 3-36-67.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУРАР

1994-1995 чаа өөредилге чылында сургуулдарны дараазында мергежилдерге өөредири-биле хүлээп алырын Кызылда № 11 профтехучилище чарлап турар:

1. Бүдүрүлге болгаш көдээ ажыл-агыйның электри хандырылгазының дериг-херекселдерин септээр база ажаап-тежээр электромеханик;
2. Демирден янзы-бүрү артык кезектер кылыр токарь;
3. Киномеханик болгаш кино-видеоаппараттарның операторy. Өөренир хуусаазы 1 чыл.

Училищеге кирерде дараазында документилерни дужаар:

1. Ортумак школаны доосканы дугайында аттестат;
2. Паспортун, шериг билединиң боду эккээр;
3. Кадыкшыл байдалының дугайында № 086/У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы;
4. 3х4 хемчээлдиг фото-чуруктар;
5. Чурттап турар черинден шынзылга;
6. Өг-бүле байдалының дугайында шынзылга (долу өскүстер ада-иезиниң мөчээниниң дугайында херечилелдер).

Училище чурттаар чер-биле хандырып шыдавас.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 141.

* * *

Даараныр мергежилдиң бүдүрүлге мастерлерин база белеткээр. **Адрези:** Кызыл хоорай, Пальмбах кудумчузу, бажың № 27, **телефону 3-24-73.**

СПОРТ

ЖЕНЕВА. Шыдыраа талазы-биле делегей маргылдаазы Швейцарияның Хорген хоорайында үргүлчүлеп турар. Гарри Каспаров (Россия) болгаш Алексей Широв олар сес салыгдан 6-6 саннарны албышаан, мурнуку одуругда. Оларда чартык-чартык санны эвээшти алган Виктор Корчной (Швейцария) болгаш Артур Юсупов (Германия) олар база багай эвес ойнап турар.

БОНН. Олимпиада оюннарынга спорттуң кышкы хевирлериниң мастерлери — тергиин эки ойнааннар-биле ужуражыышкын бо чылдың октябрь 22-де Германияның Оберстдорф хоорайынга болур. Дагдан хаак-биле ужуулгар спорттуң алдарлыг мастери Маркус Васмайер моон соңгаар маргылдааларга киришпес болгаш спортка аныяктарны өөредирин медеглээн. Ынчангаш ооң биле хоорайның хөй-ниитизиниң байырлажыр ёзулалы база болур.

АНКАРА. Аныяк спортчуларның хол бөмбүүнүң талазы-биле делегей маргылдаазы Турцияга болуп эрткен. Аңаа Россияның аныяк спортчулары улуг тиилелгени чедип алган. Спорт башкылары Валерий Алферовтуң болгаш Александр Кариковтуң өөреткени аныяк спортчуларның шилиндек командазы түңнел маргылдааның үезинде Францияның шилиндек командазын уткан.

НЬЮ-ЙОРК. Теннис спортунуң талазы-биле америк спортсмен Андре Агасси АКШ-тың ажык маргылдаазынга тиилекчи болган. Маргылдааның тиилекчизинге 9 миллион 36 муң доллар түңнүг шаңналды тывыскан.

ТАМПЕРЕ. Грек-рим хүреш талазы-биле делегей маргылдаазы доозулган. Аңаа Россияның спортчулары киржип, тергиин эки ойнааш, он алдын медальдарның 5-ин болгаш бир мөңгүн медальды чаалап алганнар.

РИМ. Спорттуң сугга эштир хевирлериниң талазы-биле делегей чемпионады Италияның найысылалынга болган. Ол маргылдаага Кыдаттың спортчулары тергиидээн. Сугга оорганы биле эштир маргылдаага олар эки түңнелдерлиг болуп, 10 алдын медальдарны алган.

БЕРЛИН. Стол теннизиниң талазы-биле Европага бирги чер дээш маргылдаа Германияның Хамельн хоорайынга болуп эрткен. Аңаа Бельгияның спортчузу Жан Мишель Сев тиилекчи болуп, 120 муң марка акша-биле шаңнаткан.

(РосИТА СЧТА).

МӨГЕ САЛЫКЧЫЗЫ

Мөге салыкчызының дугайында бодумнуң бодалымны илередип көрейн.

Тыва хүрешке ынаам кончуг. Мээң кырган-ачам база даайларым мөге уктуг. Авамның адазы Доңгак Лопсан Чодур оглу аныяанда кончуг шыырак чораан. Улус ону албадап, хүрежип көр дээрге, чаңгыс катап хүрешкеш, бодунуң онаанга таварышкан удурланыкчызын моорадыр октаан. Ооң ол-ла хевээр хүрешпээн дээр. А даайларым Улуг-Бичел, Чаш-оол суглар чүгле аңызы Лопсаңга күш четпес дээрден башка, сумузунуң, кожууннуң өске мөгелериниң дөгерезин октаар. Мөге уктуг болгаш, 64-түң аразынга ачыр-дачыр тутчуп, үшкү дугаар черлерге чедир хүрежип чордум. 1966 чылда кежээ ажылымдан чанып ора, 4 эзирик оолдарга быктымче бижектеткеш, кадыым баксырааш, ол-ла хевээр тыва хүрештерге чер албайн бардым.

Байыр-наадым үезинде тыва хүреш эрттирип орар судьяларга дузалажы бээр чаңчылдыг кижи-ле болгай мен. Национал тыва тоннуг, угулзалыг иликтерлиг, чараш бөрттүг мөге салыкчызы тыва хүрешти аян киирип, чоргааралды көдүрүп турар. Ынчангаш 64 азы 128 мөгелер хүрежиндeн шүүлген мөгени, ооң салыкчызын кады чурукка тырттырып, харын-даа мөге салыкчызынга тускай шаңналды тургусса чүл? Амгы үеде хүреш төнген соонда мөге салыкчыларынга чүгле төлевир акшазын үлеп бериптер чүве болгай. Мөге салыкчызының мөгези шүүлген дижик, аңаа төлевирин элээн өстүрүп берзе кандыгыл? Бодунуң мөгезин онаан октап алзын дээш мөге салыкчызы аңаа чагыг-сөзүн бээр ужурлуг. Хүреш үезинде маргылдаалыг айтырыглар туруп келир.

Ол мөге октады, бо мөге мурнай ушту, догааш болду деп көрүкчүлер алгы-кышкы баар. Бо таварылгада мөге салыкчызының сөзү шын шиитпир үндүреринге идигни бээр ужурлуг. Ындыг болганда, хүреш үезинде мөге салыкчызы база бир кол кижи-дир. Мөге салыкчызының ажылын, киржилгезин үнелээр үе келген боор.

Владимир МААЖЫК.

Улуг-Хем кожууннуң Хайыракан суур.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Школа психологу азы ынакшылга ылчыңнаашкын» (АКШ) 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20, 19.10. **Видеозалга:** «Немезида» (АКШ) 10.30, 14.30, 18.30, «Орукта үш кижи» (АКШ) 12.30, 16.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Кудуруктуг билдинмес амытан» 10.00, «Мээң дылым» (Индия, 2 сериялыг) 12.00, 15.00, «Алдаржыдыышкын деп хүрээжиит хуралы» 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бурган чалчазы» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак эргим уруувус Алла Сесимовна Бадарчы, дуңмавыс Тамара Кандановна Чалбаа озал-ондакка таварышкаш, чырык өртемчейден чоокта чаа чарылган. Биске таварышкан дендии аар үүлениң кончуг берге хүннеринде бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежип, ачы-дузаны чедирген күш-ажылчы коллективтерге, чонувуска, төрелдеривиске, кудаларывыска, уругларывыска, эш-өөрүнге чүректиң ханызындан четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илергейлеп тур бис.

Ада-иези, акылары, угбалары, дуңмалары.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 667000
АДАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аязы. Тиражы — 14.585. Индекс 54240. Чагыг № 35—207.